

ГОР КОСТЕЦЬКИЙ: ДЕНЬ СВЯТОГО

Моралізаторський діалог, який міг мати місце між римлянином Теофілом та Йоаном, прозвою Богослов, на острові Патмосі, наприкінці першого сторіччя християнської ери.

ПЕРЕДМОВА ДО НЕЗДІЙСНЕНОЇ ПУБЛІКАЦІЇ

Три зовнішні моменти прискорили написання повісти.

Була розмова з видатним українським поетом на тему Збруча та околиць. І він мене спитав:

— Скажіть одверто, ви релігійна людина?

На з'їзді МУРу в Ашаффенбурзі гостем з'їзду виступив отець протосерей Олександр Попов. Робітників пера привітав він, назвавши їх братами робітників хреста. Християнство, сказав він, це чинність нації.

Третій момент децю анекдотичний. На святій вечері у Фюрті Баварському молода галичанка привітала мене формулою: Христос рождається. А що я не знав одвітної формули, то й назвала мене еретиком.

Це поштовх до прискорення. Первісний задум був інакший.

Я читав тоді Євангелію та Апокаліпсу апостола Йоана (у польському перекладі, бо не було під рукою іншого). Одночасно було багато спостережень у сучасності нашій, аж до спостережень найдрібніших та найчастковіших. Одне з другим поступово зросталося.

Це зміст, тобто матеріял.

Далі мало б прийти до слова мистецтво: фабула, сюжет, композиція і мовне оформлення.

У тому наявному, однак, що уклалося, бракує остаточної форми, бракує саме того, що, на мою думку, визначає мистецькість твору. Можливо, бракує тільки певної замаски або «пакувального матеріялу».

Так чи так, твір не готовий. І тільки як перший чорновий начерк прощу я розглядати цю річ.

Є окремі моменти, може, занадто сміливі, навіть ризиковані. Я прошу ласкавої уваги читачів не до їхньої слизької поверхні, а до внутрішнього їхнього значення.

27. січня 1946.

ПЕРЕДМОВА ДО ЗДІЙСНОВАНОЇ ПУБЛІКАЦІЇ

Згадка про поштовх потребує тепер уточнення.

Властивий початковий задум виник, коли одного разу під вікнами хатинки у Фюрті Баварському, де я жив улітку 1945, зненацька зага-

ласували діти. Я злякався. Потім розсердився. Потім подумав: а що, якби це був не я, а, наприклад, святий відлюдник?

Це точне свідчення первопричини. Далі все так, як викладено у першій передмові.

Повість написано, отже, у двох містах: початок у Фюрті, закінчення в Авгсбурзі. Дата попередньої передмови — дата останньої крапки.

Відома повість була досі лише з прилюдних читань, у вузьких або у ширших колах слухачів. Декого з них сьогодні вже немає серед живих.

З усього мною написаного тільки дві речі зустріли більш-менш неподільне схвалення: ця і п'єса «Близнята ще зустрінуться». Саме тому другу з них я переробляю тепер докорінним робом.

Загальне визнання для письменника — визнання, суттю, під знаком нуля. Нещасний той, хто такою нулівкою (термін млинарський), таким нулевим номером (термін перукарський) дозволяє себе оглушити. Це не заповіт, те, що я тверджу, — для заповіту мені ще либонь рано. Але це мое дуже серйозне застереження.

Під теперішню хвилю для мене не існувало б сумніву й щодо даної повісти, переробляти її чи не переробляти. Не існувало б, отже, якби я не мав важливого аргументу опублікувати її точно в такому вигляді, як вона постала понад сімнадцять років тому.

Аргумент такий. «День святого», на відміну від «Близнят», таки дістав один голос рішучого заперечення. Це мало місце у дискусії після читання повісти 1946 у таборі Карльсфельд. Я нотував виступи, і нотатки збереглись. Там різні побажання й критичні зауваження (такі були, звичайно, й стосовно «Близнят»). Та, як сказано, загалом усе звучало доброзичливо, включно з виступом д-ра Остапа Гриця. І тільки згаданий голос був безповоротний.

У мене занотовано так: «Важко, неприродно, схематично, нудно. Читати майже неможливо».

Відгук належав Зенонові Тарнавському. За його життя нас зв'язувала щільна дружба, зв'язувало багато спільного у поглядах і задумах. Тож не потребую казати «не зважаючи на те», бо саме зважаючи на нашу приязнь, говорив він різко й простолінійно те, що справді думає.

Так от, зважаючи, своєю чергою, на щирість думки покійного, я й знаходжу підставу увільнити себе від труду поновного опрацювання повісти. Якщо все таки існував погляд, полярно протилежний, приміром, відомому з усних та письмових виступів поглядові Володимира Державина, то, значить, і «День святого» має шанс стати твором спірним. Тобто — таким, яким його, зрештою, і задумано.

Певна річ, той читач, на реакцію якого здається повість тепер, геть відмінний. Не кажучи про те, що Збруч давно перестав існува-

ти, сама релігійність давно перестала бути для мене проблемою, яку я мав би з'ясовувати у згаданому попередньо глузді.

Але не тільки читач відмінний, і не тільки відмінний автор. Інакший так само й твір.

Це означає ніщо інше, як те, що, написаний одного разу на папері, він, подібно до всякого об'єктивного явища, включає в себе й те, для чого скомпоновано образую назву «кладовище фактів». А це, своєю чергою, означає, що з багатьох можливостей, на перехресті яких укладається твір, далеко не всі за першим разом стають зримими й чутними. Для самого автора, як правило — найменше.

Автор, отже, ніколи не гарантований від того, що речі, в його творі сповидно неіснуючі, раптом не почнуть існувати. Коротко сказавши: твір після свого постання не звільнений від дальшого становлення. Не звільнений навіть тоді, коли автор не змінив у ньому ані ризику.

Що при розгляді мистецького твору треба мислити, — висловлюючись по-фаховому, — не категоріями змісту та форми, а категоріями форми та матеріялу, того я переконався давно. А тепер я переконуюся ще й того, що коли перед нами нібито взаємини суб'єкта з об'єктом, то насправді йдеться про взаємини двох суб'єктів.

За суб'єкт, таким робом, править і так званий неживий предмет. Як мені тепер стає ясно, наївно думати, мовляв, щоразу нові судження, наприклад, про пам'ятники котроїсь маловивченої культури походять від самої нашої «зростаючої» абощо свідомости, без діяльної участі предмету вивчення. Якщо ми його, як то кажуть, по-новому відкриваємо, то це відбувається неодмінно також і тому, що сам предмет знаходить у нас ґрунт стати таким, яким йому, поміж іншими можливостями, «хотілося» стати від початку.

Звична віра в односторонній, невзаємний процес спізнання наївна тому, що вона, попри всі зусилля й викрути, неспроможна пояснити таку справу «мертвих» культур, як їхнє «життя у віках», і, зрештою (це мені нещодавно в одному листі відкрив Юрій Соловій), таку справу, як «абстрактна» основа кожної чинної мистецької речі.

На мою думку, «День святого» чинний сьогодні по-новому збагнутим способом взаємин між формою та матеріялом, по-новому в тому розумінні, про яке щойно говорено. Автор зустрічається з власним давнім твором як з рівноправним суб'єктом.

Я й далі того переконання, що твір недовершений. Тим не менш він відкривається мені сторонами, яких я раніше не добачав. Можливо, тут якраз виразний випадок явища, званого «саморуком форми». Наново активізуючись, форма розворушує й ті шари матеріялу, які перед тим німували.

У повісті, здається, модернізуються певні засоби виявлювати теми з ряду найвідвічніших. Тим то: не релігія взагалі, а релігія як промінь, переламаний у конкретному культурному середовищі.

Сучасність 1945 і сучасність 1963 — речі різні. Чим далі, тим видніше й углиб назад. І знову ж таки: тим діяльніше і, можливо, перспективніше минуле. Точніше вимірюються відстані між виникненням митів та їхньою дією, між надхненням їх із споконвічного слова та їхньою телеологічною предметністю.

Одна річ, яка вразливо впала мені в око тепер, коли я поновно звернувся до власного твору: ракурс єврейської долі. Дійсність палестинських євреїв 1945 та дійсність держави Ізраїль 1963 також відмінні. За наших днів, коли Ізраїль іспитується новою загрозою, особливим робом актуалізується і його минуле. У тій критичній точці визначались обидві версії справді виняткової судьби: життя у відокремленні й життя в асиміляції.

І тоді моя повість, можливо, має щось сказати до справи вибраності і місійності взагалі.

У повісті є мимовільні літературні впливи і є свідомі ремінісценції.

До перших явно належить будова інтермедій. Тут чути техніку подібних інтермедій у ранніх творах Дон Пассоса та Гемінгвея. Не виключено, що на повість вплинула «Смерть Вергілія» Германа Броха, — твір, якого я, однак, ніколи як слід не читав.

Сповідні впливи Джойса варт брати з застереженням. Це Джойс не достотний, а «пародійований», т. т. піднесений: піднесений над своїм ґрунтом і піднесений як страва на таці, гарнірований. Якщо у зображенні «потому притомности» має місце пряме наслідування, то походить воно радше з української — нехай і дуже ще тоненької — традиції. Вийшло воно само собою, проте ясно, що сліди Юрія Яновського, зокрема його «Вершників», тут невідклично відчутні.

Зате «достоевська» ситуація Йоана супроти Вероніки введена від мене з наміром: як відомий читачеві наперед орієнтир у певних сюжетних рядах.

А парафразу до Шевченкового поетичного маніфесту варт, мабуть, назвати просто зумисною епатацією.

Слухачів шокувала картина фізичного стану Йоанового та всіх стосовних похідних. Але тут я протестую. Недуги праведного Іова куди гідкіші. Вони, тим часом, не принижують, а, навпаки, прояснюють його образ.

І ще про домо. Що твір, час дії якого править за п'ятдесятій день народження одного з двох головних героїв, побачить світ уперше якраз тоді, коли такого самого віку досягне його автор, — цього я, звичайно, не знав наперед. Але сталося.

3. квітня 1963.

Присвячено Василеві Барці

ПРОЛОГ

Корабель плив з Мілегу.

Ніч його нурило у хлані між хвилями. Вночі його так нашарпало, що люди, сковзавшись, падавши на покладі, кляли і ляялись, аж наостанку вклякнули при ливах, замолилися. Щогли тріскотіли, сухі у щільних пасмах війла, щойно в годину перед вибухом ранку впала хуртовина і втопилась.

Теофіл римлянин виспав годину краечок до краечка. Пробудившись, він пішов запитати супровідника, як діє на нього морська хвороба. Люцілій усміхнувся мляво, а вставши з повстяного ліжка, сказав, хто й зна, що сталося би з людьми, бо корабель відкинуло на південь.

— Стерно скрипіло цілком безпорадне, — сказав Люцій Люцілій.

— В руках керманичів, — сказав Квінт Сергій Теофіл.

— Вони були спангелічені.

— Ще б пак.

І один по одному вони виступили на поклад.

Ніч обидва билися з бурєю. Ватаг корабельників повітав їх римським вітанням, уночі бо їх побратало переламаним горбом реї. І Теофіл запитався, чи видно Патмос. Ватаг показав на північний захід, бо промені розударили, рознесли обрії, і понад зрожевілу поверхню вод розжевлена жаготіла назустріч мета подорожі: острів Патмос.

— Годі отак розпізнати, — сказав Люцілій.

— Де очам боляче, — сказав ватаг.

— Острів, правда.

— Там якраз острів.

— Уже бачу.

— Якраз отам острів.

Корабельники піднесли мотузяну драбину.

Усі як один грековиті хлопці, вони всміхались до Люцілія. Він стояв тепер з ними близько, жирний юнак з блакитними очима, наближений супровідник Теофіла, ячмінний, млявий, милий Люцілій римлянин, вони працювали й усміхались до нього. Варта почала виводити невільників. Теофіл став поруч з Люцілієм.

Хто такий римлянин Теофіл, гомоніли невільники. Вони гомоніли між собою, що він посідає високу посаду в Мілеті. Чому він пливе з ними? Раз на місяць він навідує Патмос, так гомоніли в Мілеті, у в'язниці. Він добрий, кажуть. Син патриція та грекині, кажуть. Не цурається християн, як ото цураються їх, пекаються інші римляни. Так кажуть.

І Теофіл ступив ще ближче до Люцілія.

— Поговоримо, Люцілію, — сказав Теофіл.

— Поговоримо, про мене, — сказав Люцілій.

- Я маю настрій поговорити.
 - Я завжди маю настрій поговорити.
 - І тому постійно мовчиш.
 - Я мовчу, коли інші мовчать.
 - Я маю настрій говорити.
 - Я маю його завжди.
- Теофіл усміхнувся: Люцілій, милий, ячмінний юнак Люцілій.
- Питання змісту ще тим не розв'язане, — сказав Теофіл.
 - Мені здалося, ти сказав: я маю настрій, — сказав Люцілій.
 - О, мати настрій далеко ще не означає мати тему.
 - Розумію: тобі просто хочеться поговорити.
 - Ти догадливий, Люцілію.
 - У такому разі, на мені обов'язок знайти тему.
 - Ти дуже, дуже догадливий, Люцілію.
 - Наприклад, тема: життя і смерть, що?
 - Для римлянина негостро.
 - Тоді тема війни.
 - Для римлянина буденно.
 - Тема кохання?
 - Для римлянина вичерпано.
 - Добре. Тоді тема милосердя.
 - Вже цікавіше.
 - От бачиш.
 - Як ти сказав — милосердя?
 - Я сказав: тема милосердя.
 - Дуже добра тема. Починай.
 - Нема про що починати.
 - Ти ж мав тему.
 - Я мав тільки її назву.
- Теофіл подумав.
- Я почну. Милосердя шкідливе, — сказав Теофіл.
 - Недотепно, але про мене, — сказав Люцілій.
 - Тоді навпаки: нехай живе милосердя.
 - Ще менш дотепно, але про мене.
 - Римлянин має сказати своє слово про милосердя.
 - Слово про милосердя скажуть понад римлянином.
 - Хто його скаже понад римлянином?
 - Оті хлопці, оті греки, оті юдеї.
 - Усіх їх римлянин здолав.
 - Відтоді вони здолали говорити понад ним.
 - Я хотів би знати справжню твою думку.
 - Справжня моя думка нічого не відмінить.
 - Де не відмінить?
 - У поступанні.
 - У поступанні — чого?

- У поступанні поняття про милосердя.
- Хіба Римська імперія — не втілене милосердя?
- Греки та юдеї так само втілювали милосердя.
- Хіба не підсумувала Римська імперія усі втілення?
- Душі народів вона не здобула.
- Вона поцадила їхнє тіло.
- Кількість їхніх тіл не збагатила імперію.
- Вона поцадила своерідність вірувань та звичаїв.
- Сама: zostавшись тільки при власній своерідності.
- Своерідність імперії — володіти різнобарвним.
- Барва не завжди відповідає чесноті.
- Берегти добру барву — вже є милосердя, Люцілію.
- Про мене, Теофіле, про мене.
- Злегка почервонів Теофіл. А Люцілій усміхнувся.
- Що таке, Люцілію? — сказав Теофіл.
- А що хіба, Теофіле? — сказав Люцілій.
- Ти посміхнувся.
- Бо я згадав.
- Що ти згадав?
- Ти давав мені у Римі християнські писання.
- Атож, давав.
- Ти наполягав, щоб я їх вистудіював.
- Атож, бо римлянин повинен знати все.
- От я й взяв.
- Що ти взяв?
- Лука мав правду.
- Коли це ти взяв?
- Згодом.
- Тут у Мілеті?
- Хоч би й тут у Мілеті.
- Я чекав протилежного наслідку.
- Ти розраховував на мою відпорність?
- Я перебував на Сході незрівнянно довше за тебе.
- І на Сході ти перевіряв писання Луки?
- Тоді я був юнак. Тепер — стигла людина.
- І маєш інакше поняття про милосердя?
- Я завжди мав одне. Тепер воно тільки зміцніло.
- Гадаєш, милосердя в умінні керувати різнобарвним?
- Так. І в умінні відтинати нікчемне.
- Але що є нікчемне?
- Що перепонить здоровому й шляхетному.
- Здорове й шляхетне часто в недолугому тілі.
- Смердючий мудрець не заступить мені патриція.
- А коли він справедливий?
- Але ж він у лахмітті.

- А коли він щиріший?
- Але ж він вошивий.
- А коли він милосердніший?
- Милосердя в потузі, не в недузі.
- Тема з'ясована.
- Гадаєш, тема з'ясована?
- Тема милосердя з'ясована.
- Ах, тема милосердя з'ясована!
- Ти не задоволений з наслідків?
- Розмова цікава. Ми ще її провадитимемо.
- Про мене, Теофіле, про мене.
- Ми ще провадитимемо цю розмову, Люцілію.

І Теофіл обійняв супровідника за плечі.

Невільників повно натислося на покладі. Чисто всі вартові були греки, убрані грубою римською зброєю. Старшина ніби громи вергав, водив поглядом довкола, кожного підлеглого невільника ним проколюючи. Багато було лідійців, багато було й юдеїв.

Острів Патмос був уже ось.

Патмос коливався зустрічу кораблеві, патосом галасу повнилась пристань, в очах розбігалася, розліталася. Теофіл римлянин дивився на юного лідійця, що скраю, і той дивився на нього глибоким зором, вони збіглися поглядами у хвилині, коли старшина давав носака площенькому людинособачаті, що скиглив і підскакував.

І галас пристані дедалі дужчав, і корабельники верещали дико, і собача в образі чоловічка підстрибувало і блазнювало, щоб розвеселити старшину, щоб не бив, і очі лідійського юнака були повні суму, туманного суму, і Теофіл римлянин відвів свої очі набік, а всі довкруги реготали. І Теофіл, нарешті, не міг не всміхнутися легко, самими куточками уст, бо невільничок був таки справді невтримно смішний, і був без кінця жалюгідний, і Теофіл глянув на Люцілія.

— Приклад римського милосердя, — сказав Люцілій.

— Він грек, друже мій, він грек, — сказав Теофіл.

— Він поримлений грек.

— Над поримленим греком є щирий римлянин.

— Щирий римлянин мовчить.

— Бо зважає свою силу.

— А безсилля тим часом чинить насильство.

— Сила запорукою милосердя проти безправного насильства.

І Теофіл одним коротким словом звелів старшині припинити. І старшина припинив. І знову погляди збіглись один в одному, римлянина та лідійця.

— Тільки можновладний забезпечує милосердя, — сказав Теофіл.

— Хлопець, що на тебе дивиться, має його не менше, — сказав Люцілій.

— Але безсильний його втілити.

— Це його не робить гіршим від патриція.

Тоді Теофіл обернувся до супровідника і сказав так:

— Я згоден. І все ж для мене патриції, уроджений у домі чолом на Форум Римський, вищий за ницого сердобольника, зануреного у споглядання чистої своєї душі.

Римлянам подано мотузяну драбину. Допомагаючи один одному, вони зійшли з корабля.

ПЕРША ІНТЕРМЕДІЯ

Холодно у порожняві. Погрітись піду. Знаєш, як цвіркунчик стукає у льодову ніч. Цок-цок. Безглузда тут посмішка, і скроні болять, коли озираюсь назад. Прибійцю собі сили напруження, і кожного разу здається мені, що воно вже востаннє. Така порожня була наша хата, я не знав. Я кривився, щоб заплакати, холодно наодинці з вийтугою. Покропи хоч трохи з твого кропила, хмизом в'язаного. Що там, краплі барвінкових сліз. Нехай хоч трохи випадуть, паруючи. Цок-цок. Пустиш мене. Будь тепле, дитя моє, будь у ніжності колосисте. Нехай зав'яжемо ниточку, вузликоч на ниточці. Мовчатиме, авжеж, мовчатиме, тільки тоді трохи світла живого з уст твоїх. Побудь. Так боляче назад озиратись.

ПЕРШИЙ ЩАВЕЛЬ

— Гарна скатеринка! — гаркнув чорний крикун на ринку, і війнув білою тканиною, і кругом було сила ліктів і шарварку, всі надривно репетували, і бродячий штукар вдавав голосом поросля, і розтинаючи навалу ліктів, мовив Теофіл римлянин:

— Дякую.

А обернувшись до супровідника, сказав:

— Якби жив Вергілій, я хотів би, щоб він відтворив нашу розмову. І Люцілій відповів:

— Він не зробив би цього. Був закутий у гексаметрі.

— Гадаєш, гексаметр не годиться для мрячної думки?

— Годиться, але Вергілій того не зробив би.

— А хто зробив би?

— Покищо ніхто. Письменство не вхопило зерна людської думки.

— Гадаєш, розмова пов'язана з думанням?

— Гадаю, але не наполягаю.

— Добре робиш. Глянь на цих. Хіба вони думають, що кричать?

— Гарний горщичок! — гаркнув сивий сидун.

— Він не думає, — сказав Теофіл, — він не думає, що говорить, бо горщичок його поганюющий.

— Тоді легше жити, — сказав Люцілій.

— Коли легше жити?

— Коли це правда, що розмова не від думки.

— Це правда, Люцілію, щира правда. Пропонуй же нову тему для розмови без думання. Лиш легку, бо ось ми вже коло жінок.

Люцілій глянув довкола.

— Я маю нову легку тему, — сказав він. — Тему милосердя.

— Люцілію, хвалю! — вигукнув Теофіл. — Ти дотепніший за мене. Я саме хотів говорити на нову легку тему, не знав лише, як почати. Але тепер у темі мене цікавить особливе питання.

— Саме?

— Саме: чи був Христос?

Люцілій подумав.

— Солодке тісто! — вереснув носій із скринькою.

— Був, — сказав Люцілій.

— Солодке тісто, пане!

— Так легко тобі не пощастить, — сказав Теофіл, і зморшки в нього на лобі були тепер куди погідніші. — Так легко тобі не пощастить спекатися вагаря розмови. Христа не було, в тому то річ.

— Чому не було? — спитав Люцілій і оглянувся за носієм.

— Бо його вигадали жиди, взиваючи милосердя для себе. Нам Христа не було й не буде. Те, що вони для нас пишуть, чисте замилювання очей. Я бачу, тобі захотілося солодкого тіста.

— Власне, — сказав Люцілій.

— Ми матимемо його батато в жінок. Проте, коли бажаєш, гукай того парубка.

— Агов! — гукнув Люцілій.

Теофіл вибрав шматок для супровідника, тоді шматок для себе.

— Христа не було, — сказав він.

— Христос був, пане, — повчально сказав носій, приймаючи гроші.

— Авжеж, був Христос, — промовив Люцілій.

— Добре, був Христос, — погодився Теофіл. — Якби то мені поговорити ще з кимсь, хто бачив його, поговорити тепер. Усі його учні повмирали.

— Есть його учень, — сказав носій.

— Де есть його учень?

— Тут есть його учень.

— На Патмосі?

— На Патмосі, пане. Праведник Йоан.

— Не може бути! — скрикнув Теофіл і засміявся. — Йоан ще живий? Не може бути! Скільки йому років — сто?

— Вісімдесят з лишком, — сказав носій.

— Такий молодий? Що він тут робить — навчає?

— Він працює у копальні.

— От тобі маєш! Чого в копальні?

— Він ув'язнений. Його привезли з Юдеї.

— Он воно що. Коли його привезли?

— Вже тому місяців зо три, пане.

— Я був тут місяць тому і нічого не чув.

— До нього не пускають нікого.

— Ми відвідаємо його, Люцілію. Ми його конечно відвідаємо по жінках. Я добре пам'ятаю ім'я, хоч ніколи не бачив. Він був з іншим Христовим послідовником Петром — у Самарії? Люцілію, ти не пам'ятаєш?

— У Самарії, — сказав Люцілій.

— Я читав тільки раз, але мені чомусь не пропало з голови. Дякую, старий. Ось маєш ще.

— Охорони вас Боже, пане, — сказав носій.

— Ми маємо сьогодні багато відвідин, — мовив Теофіл, вириваючися з натовпу.

— Ти хочеш усе покінчити сьогодні? — спитав Люцілій.

— Увечорі повертаємось.

— Куди ж спершу йдемо?

— Маємо дві жінки.

— Не можна до двох зразу.

— А було б дотепно, що?

— На жаль, неможливо.

— Мусимо вибирати.

— Що до вибору?

— Римлянка і патміянка.

— Хто римлянка?

— Акторка.

— Хто патміянка?

— Куртизанка.

— Підемо до патміянки.

— Про мене, Люцілію, про мене.

І вони зайшли у широке у кипарисах подвір'я, і зійшли на терасу, назустріч побігли смагляві, чорняві й зовсім чорні люди, і вийшла павою господиня дому, рудоволоса грекиня Ерінна, і вітаючи гостя, поцілувала його у чоло.

— Добридень, Ерінно, — промовив Теофіл. — Я знав, що в тебе рано встають. Ми лише на короткий час.

— Я чекала на завтра, — сказала Ерінна.

— Погано рахуєш. Нині мій день народження.

— Я не знав, що нині твій день народження, — сказав Люцілій.

— Маєш гостя, — мовив Теофіл.

— Друг Теофіла мій друг, — сказала Ерінна. — В мене всяк робить, що хоче.

Вона вказала рукою, на лавках між куцями бавилися з дівчатами напівголі юнаки. І Ерінна спитала:

— Скільки ж то тобі?

— Як гадаєш? — сказав Теофіл, зважуючи в руці келих.

— Тридцять шість! — гукнула дівчина з правої сторони.

— Рівно п'ятдесят, — мовив Теофіл, обертаючись до неї.

— Ти добре викрутився, — сказала Ерінна.

— А що таке?

— У п'ятдесят вигляд на тридцять шість. Пий бо.

— Твоє здоров'я.

— Твоє теж.

— Здоров'я господині, — мовив Люцілій і подивився на дівчину з правої сторони.

— Добре, Люцілію, — сказав Теофіл. — Іди до тієї дівчини і спитай, що хоче вона з тобою розмовляти про милосердя. Ми прийшли до тебе на мить, Ерінно. Ми любимо ваш острів. Ми схилиємося перед вашим мережаним узбережжям. Ми шануємо золоті голови і ваші темні думки. Ми прийшли до вас на мить набратись високих вражень. Кажі щось вразливе і повчальне, тільки швиденько.

— Ти прибув без твоєї милої дружини? — спитала Ерінна.

— Вона лишилась у Мілеті. Я приїхав на один тільки день.

— Мені вона приємна була минулого разу. Ти до Вероніки тепер?

— Так, Ерінно.

— Дуже до речі до мене. Я швиденько, якщо поспішаєш, воно справді вразливе. Вмієш берегти таємниці від дружини?

— Розуміється, Ерінно.

І Теофіл приліг на килим, і спер голову об кулак, а вільною рукою взяв наступний келих. Зеленаві з тужною прозолоттю були жінчині під приробленими віями очі. Лягаючи вона обіч римлянина, промовила:

— Мою повість можу одним віддихом: я нещаслива, так тяжко нещаслива, я бачила, як ударили жінку в обличчя.

І тоді вино, пите римлянином, бухнуло йому в душу радісним духом і в теплі звуки покликало слова:

— Жінко, — заговорив Теофіл, — подруго моя, ти мене мимохіть щасливим робиш, я знав. Тільки ще уявою бачив твої очі й губи, коли йшов ранком, а вже настрої у мене покращав і звеселився. Яка ти щаслива, що можеш бути нещасною! Гай, від побаченого й почутого тільки тобою, твоїми цими очима! І який я щасливий, що можу так близько розуміти тебе! Знаменита твоя повість.

І він засміявся.

Але Ерінна заплакала. І тоді інакше сказав Теофіл:

— Дитино, я в думці не мав глузувати. Коли тобі справді болить, кажи. Правда, що стало мені радісно, як згадав був про тебе на ринку. Я готовий слухати скільки хоч, то дарма, що прийшов на мить одну. Коли тобі справді болить, кажи.

— Я бачила, як били жінку в обличчя, — сказала Ерінна, не витираючи сліз. — Не те, що били, а те, як били.

— Так не тема милосердя? — жваво витукнув Теофіл. — Я думав: тема милосердя!

— Ніколи, — відрубала Ерінна, — ніколи. Я із старовинних грекинь, я з тих, що з прадавна. Я волюю красне, а те, як били жінку, було гидко: з лайкою і слиною.

— Он воно що, — сказав Теофіл. — Та ти ж не хотіла побиття?

— Я хотіла побиття! — крикнула Ерінна. — Це сталося місяць тому, коли ти з дружиною гостював у нас. Я дивилась у гарне жіноче обличчя, прекрасне жіноче обличчя, я думала, воно горде, блискуче, сонцевито недосяжне, чоловіки кругом мушвою — і я собі думала: а що буде, коли вдарити по ньому — —

Схопився Теофіл:

— Так ти хотіла цього?

— Я хотіла побиття! Уся річ у тому, що я того бажала — але як! Так, як я хотіла, було неможливо, тому я ні сама не вдарила, ані кому іншому не сказала, тільки подумала. І я не знала, що та інша її вдарить — —

— Це була жінка? — швидко спитав Теофіл.

— Власне. Я нікому не повідала думки, оце тобі говорю, бо все вже минулося.

— Не думаю, щоб минулося, — мовив Теофіл і замислився. — Хто була ця жінка? Я знаю її?

— Котру вдарили?

— Так. Я знаю її?

— Сказати?

— Скажи, неодмінно скажи.

— Вероніка це була.

— То була Вероніка?

І Теофіл підвівся і сів, підобгавши коліно.

— То була Вероніка?

— Так.

— Вона того вечора сиділа коло мене.

— Власне. І тому — —

— І та інша жінка — — котра вдарила — —

— Сказати?

— Неодмінно скажи. Я здогадуюсь.

— Здогадуєшся?

— Мені здається, я здогадуюсь.

— Добре. Вона, мабуть — —

— Вона, мабуть, через те не поїхала цим разом.

І Теофіл звівсь на рівні ноги.

— Але не може бути. Так не може бути. Невже вона дозволила?

Римлянка! Невже вона не відповіла? Коли б не ти розповідала, не пойняв би віри нізащо.

Ерінна підвелась і теж випросталась.

— У неї зробилося жалюгідне обличчя, вона стала враз простакувата, сказала тільки: дякую. Мені сказала.

— Ти була при тому?

— Так, я побігла за тією жінкою втримати.

— Ти здогадалась?

— Я все відчула. Я все відчула, як отидно обернеться мій задум. Я побігла, щойно вона вийшла, втримати.

— І та жінка?

— Била і лаялася. Зо слиною.

— Тобі не стало шкода побитої?

— Ні. Тільки гидко.

— Ха-ха! А била ж не римлянка.

— Вона грекиня?

— Ні, вона аж сирійка!

— Ого, далеко забрався, друже мій.

— Здається, занадто далеко.

Тоді Ерінна обернулась до нього рудою зачіскою і тужно позирнула на море.

— Ти повний своїм пережиттям, — сказала вона, — а не подумав хоч хвилиночку, як важить мені моє.

— Прости мене, — мовив Теофіл і ступнув до неї. — Я, справді, не подумав про тебе. А ти ж мені даруєш таке, що ні одна, можливо, жінка мені не дарувала. До тебе я йду завжди очікуючи, а від тебе йду повний. Вероніка зовсім інше.

Ерінна обернулась до нього.

— Ти відвідаєш її?

— Не знаю, — сказав Теофіл, намагаючись упіймати метелика, той бо сів на килим під ногами. — Мабуть, відвідаю. Треба відвідати. Та прости мені ще раз, що не подумав твое пережиття.

— Нічого прощати, — сказала Ерінна і раптом усміхнулась. — Мої гості тут роблять, що хочуть.

Вона глянула довкола. На лавах між кущами бавилися з дівчатами напівголі юнаки. І Ерінна сказала:

— Твій друг нудиться, але знов таки тому, що хоче нудитись.

— Так, — мовив Теофіл і обернувся. — Нам, справді, пора відходити. До побачення, Ерінно, до побачення, подруго.

— Приходь ще ввечорі, — сказала Ерінна.

— Не знаю, як уститну, — мовив Теофіл, і він щось пильне хотів пригадати.

І Ерінна поклала йому руки на плечі і поцілувала у чоло.

ДРУГА ІНТЕРМЕДІЯ

І більше вже не можу самотою. Довго грав актором, близько передо мною сміялись очі людські. Я вийшов із задуми. Синіми, синіми словами складалась мені далечінь. Ходив нею, всюди була далечінь. Люди ревли й плескали, а я бачив сизі вогники в них над головами, як схилилися до них і підшептували, вогники. Сумно мені і тоскно від дня мого народження, а дня ж того ніколи не було. Під очима в мене тьма, і в очах усередині тьма, тінь. Хочеш мене доторкнутися? Це я там жену щосили, дух мені спирає, бачиш там. Скачу з холма на холм і з льодівця на льодівець. Злагодиш мене. Я тяжкий і трудний, скажу тобі. З очима, як у рака — для чого б казав: як у янгола? Я не боюся сказати: як у рака. Добре себе бачу, чи ти теж так? Жене мною самота на бенкеті, оте безлюддя в наговпі. Тому я з думкою похливаю і тоскною прибігаю до тебе, Маріє.

ДРУГИЙ ЩАБЕЛЬ

Римляни здирались на гору.

Старший передував, розмальований променями з високого сходу, і мляво мружив очима молодший, наповзав на схили носом і відсапуєчись, і грало сонце по вистромлених грудях острова, і грані його білим сяйвом значило море, і далеко знизу, з долішньої оселі, від кипарисів гукала Ерінна вслід.

- Вона щось каже, — сказав Теофіл.
- Що Вероніка ще спить, — сказав Люцілій.
- Спробуємо, ануж прокинулась.
- Про мене, спробуємо.

І тримаючися за руки, вони дерлися далі, і Теофіл передував. І він щось пильне мав згадати, і повзуча поросль нависала на їхню путь, звисала зустрічу, ніби то було волосся самої Вероніки, але Теофіл думав, яке воно тепер, він думає, воно тепер тидке, тобто знівечене, жалюгідне, він бачить його жалюгідним, раніше він би цього не міг собі уявити, тепер уявив. І він спиняється, і не знає, чи треба йти далі, і Люцілій дивиться на нього, а тоді оглядається і сопє.

І Люцілій стоїть поглицицю до Теофіла, і Теофілові хочеться понюхати його голову, бо вона давно не стрижена і, мабуть, пахне дитиною.

- Чи ти встиг щось, Люцілію?
- Ні, я нічого не встиг.
- Чому бо ти нічого не встиг?
- Бо вона була, зрештою, нудна.
- А ти?
- І я був, зрештою, нудний.
- Що ж ти з нею робив?

- Розповів їй, що то таке театр Флявіїв.
— Ще?
— Показав уроджену плямку в себе за вухом.
— Ще?
— Зловив для неї метелика.
— Таки зловив? Ще?
— Більш нічого. Сів осторонь і мовчав.
— Ти, проте, встиг більше.
— Чому?
— Бо я не зловив метелика.
— То ще лови. Ондо-о надлітає.

І біжить-тупотить устрічу дівча, і охкає каміння під травою від тонких її ніг, і, справді, в неї в дівчини ноги тонкі й криві, двоє слимаків замість ніг у високих черевичках, і не знати, для чого тримає в себе Вероніка кривоногих дівчат, і що скажеш, дівчино, і дівчина кричить, пані бачила пана і дуже чекає, і хапає за руки обох і тягне, і Люцілій спотикається і каже, може, він зажде на сонечку, воно досі червоне, але вже міцне, і Теофіл каже, що добре, що нехай зажде — і сам іде, волочений дівчиною, ступає підтюпцем, а дівчина дрібки, і Теофіл увиходить до покоїв, де вода в підлозі посередині, і Вероніка стоїть темнорусява, чорнорусява, стоїть над водою і не йде його зустрічати, і не обіймає його, а стоїть твердо, і обличчя в неї зовсім не огидне, але й не гордонапишене, як було колись, а зовсім інакше, цілковито інакше, таке обличчя, якого Теофіл у неї не бачив і бачити не міг.

І Вероніка йому відразу каже:

— Я знаю, сьогодні твій день народження.

І тоді знову каже:

— Я знаю, ти знаєш усе.

І Теофіл цілує її в уста, вона ж не відвічає цілунком, і він думає, жінка бере на живіт опецкуватого божка, коли хоче плодороддя, і тепер божок висить заморожений, роззявив рота, і Теофіл думає, людина несе на плечі сласного кота, коли прагне впитися припущенням близького в люстрі самого себе, і кіт звисає розгаданий і ні до чого, роззявив рота, і людина нікчемна відколупує носакочобота грудку глини з своєї кислої совісти і кидає під сонце, але грудку летить дугою назад і сідає в бороду, і людина трясе бородою сама на себе, а наче на другу людину, і Теофіл думає, все це б запам'ятати, та яким же дідьком запам'ятаєш, і він стоїть проти Вероніки і дивиться довго, довго, і він плюнув би у воду, коли б не жінка тут, але він повинен говорити так, як учили його в школі, і він тоді говорить:

— Будь ласкава, звели вина.

Але так, думає він, у школі не вчили, і він тоді каже слідом:

— Звели, будь-ласка, принести вина.

І Вероніка говорить:

— Розумію, не потребуеш повторювати.

І вона гукає до слимаконової дівчини, і вся вона вся не така, як була, вся вона вся інакша, цілковито вся вона вся інакша, і він найменшої підозри не має, чим завершиться розмова, що викружиться, кінець побіжить до початку, і нежданий буде вистриб із кола, він про це не має найменшої підозри, коли вона питає, він адже був із супутником, де ж його супутник, і він каже, його супутник на сонечку метеликів ловить, але щоб йому розповіла все, і він п'є вино смаковитими пригубами, і тоді вона розповідає, спиною до води стоявши, і вона розповідає коротко і просто, і вона чорна така русява, вона розповідає коротко і просто, і вони розмовляють коротко і просто:

— Ти знаєш усе.

— Я знаю все.

— Мене спершу ошелешило.

— Так.

— Потім образило.

— Так.

— Тоді вразило.

— Так.

— Я задумалась.

— Так.

— Я римлянка, думала я.

— Римлянка.

— Римська акторка, думала я.

— Акторка.

— Грала на широкім кону.

— Під широким небом.

— Під широким небом імперії.

— Ти була імперія в імперії.

— І на обличчі мала товсто фарби.

— Так.

— І фарбу змазано.

— Так.

— Поличником дикої жінки.

— Так, не римлянки.

— Поличником не римлянки.

— Поличником сирійки.

— Сирійка поличником змазала фарбу.

— І ти лишилась гола.

— І я не лишилась гола.

— Ти не лишилась гола?

— Ні, бо мене зодягли.

— Хто тебе зодяг?

— Я тільки на мить лишилась гола.

— Хто тебе зодяг?

- Ти знаєш усе.
- Так, знаю майже все.
- І не знаєш нічого.
- Що сталося?
- Сталося те, що трапився чоловік.
- Де трапився чоловік?
- У садку ввечорі.
- Там, де все відбулося?
- Там, де все відбулося.
- Що за чоловік?
- Старий чоловік.
- Що за старий чоловік?
- Старий чоловік, невільник, в'язень.
- Що він там робив?
- Його привели працювати в саду.
- Він з тобою розмовляв?
- Так, бо він бачив усе.
- Він бачив це?
- Як змазано римську фарбу.
- Отже, він бачив тебе голою?
- Так, він, на мить.
- А ті дві жінки?
- Вони вже пішли.
- З галасом?
- Одна з галасом, друга мовчки.
- А ти стояла гола?
- Так, одну мить.
- І що він зробив?
- Він підійшов і загорнув мене.
- Чим?
- Словом.
- Йому дозволили з тобою розмовляти?
- Варта була п'яна в іншому кінці саду.
- Може, я її якраз частував?
- Може.
- Анічогісінько не відавши!
- Анічогісінько.
- І що він тобі сказав?
- Сказав одне слово.
- Яке одне слово?
- Милосердя.
- Милосердя? Таки милосердя?
- Так, милосердя.
- І ще що сказав?
- І ще одне слово сказав.

- Яке ще одне слово?
 — Христос.
 — Христос? Таки Христос?
 — Так, Христос.
 — І ти знаєш його ім'я?
 — Чиє ім'я?
 — Старого чоловіка, що сказав: милосердя і Христос?
 — Ні, Теофіле, я його не знаю.
 — Ти не спитала?
 — Ні, бо прийшла варта.
 — І забрала його?
 — Так, йому час було йти спати.
 — Де його тримають?
 — Я не знаю.
 — Ти не шукала його?
 — Ні. Поки ще ні.
 — Чому поки ще ні?
 — Бо я ще не гідна його.
 — Чому ти ще не гідна його?
 — Бо ще не додумала до кінця.
 — Отже, ти не знаєш його на ймення?
 — Ні. Поки ще не знаю.
 — Так я його знаю.

І Теофіл уже не обіймає її і не цілує, бо вона тепер цього не прагне, і він теж цього тепер не прагне, він згадав, він має ще пильний обов'язок від світання, від ранку, він добре згадав, і він прощається з Веронікою коротко і просто, і каже, він за місяць її знов побачить, тоді вони все кінцево вирішать, що буде вона і що буде він, вони тоді все остаточно вимовлять, він обіцяє, і вона обіцяє, він обіцяє, за місяць вони знов побачаться, а тепер він піде, він повинен піти виконати пильний обов'язок, і вибігає худоного дівча, і подає ще вино, і він надпиває, лиш трохи пригублює і йде, і тепер він уже йде, він тепер далеко йде, далеко-далеко тепер він іде.

ТРЕТЯ ІНТЕРМЕДІЯ

Я обкружляв усе навколо, я переконався, що ти це я. Коли тут стояв. Може, і мусів би тобі вилити всі жалі й муки, ти ж ляда потаємна моєї мислі. У порожняві байдуже, коли я злий і коли я благий, але тобі не байдуже. На благоді смієшся розливчасто, а й злобу мою не караєш, тільки насваришся, буває, лівицею. І жадаю, жахом опоясаний, жахом, жадаю, я сам. Дрижу я, напівголий між камінням. Хто б насмівився сказати, що зуб мій мудрости болить мені люто, коли гризу кістку! Ти хіба скажеш, бо відаєш. Коли каміння легким

льодом засклитися, і не маю вже чого виловлювати на узбережжі в юрбі, тоді я полишаюся наодинці з зубним моїм болем. Нема ради. Пригрожує і злісно причаюється, мушу йти назустріч зубному болю.

ТРЕТІЙ ЩАВЕЛЬ

— Ходімо, Люцілію, — закликав Теофіл. — Я вже знаю, чого сюди прибрів.

Вони вийшли іншим вийстям, викамінуваною брамою, дівча відпровадило їх ген на пологий узвіз. Потім воно зникло, і вони йшли удвох поспішною ходою, бо Теофілові треба було далеко.

— А чого прибрів? — спитав Люцілій.

— Прожити день з праведником, — відповів Теофіл.

— З тим з Йоаном?

— Ми повинні йти швидше.

Вони сходили швидко, але розмірено. Інколи вони хапалися хрусткого гілля придорожних кущів, Люцілій дижав тепер вільно, та очі його ніяк не відтворювали руху тіла. І сонце вже втратило багрець, наїдалося золота, наїдалося, глitalo і розпалювало само себе з силою наддужою, і люди, два римлянина, швидко сходили вділ.

— Краще заждати до обіду, — сказав Люцілій.

— Ти збожеволів, стільки часу втрачати, — сказав Теофіл.

— Його не пустять із копальні до обіду.

— Я йду звеліти, його звільнять на цілий день.

— Милосердя?

— Милосердя.

— Забезпечене властущим римлянином?

— Так, насаджене на шолом.

І вони вже зійшли узвозом. Вони йшли тісно набитою на землі дорогою.

— Що він таке вчинив? — сказав Люцілій.

— Він поцілував її в ноги, — сказав Теофіл.

— Вероніку?

— Так.

— Він справді поцілував її в ноги?

— Я не пам'ятаю.

— Вона оповідала?

— Щось подібне.

— Він справді поцілував її в ноги?

— Не пам'ятаю, щось подібне.

— Ах, милосердя, милосердя!

— Милосердя вбогого духом.

— Насолода самошмагання.

— Тому то й цікаво.

— Що цікаво?

— Кому й чим загрожує.

Вони ступали дорогою, широко й розмірено крокувавши.

— Ти хоч бачив її? — спитав Теофіл.

— Вероніку? — перепитав Люцілій.

— Вероніку.

— Ні.

— Не бачив?

— Ні.

— Не поцікавився?

— Чому не поцікавився!

— Адже не пішов подивитися?

— Там ящірки цікаві бігали.

— Де бігали?

— Де я сидів.

— На сонечку?

— На сонечку.

— А метелики?

— І метелики.

— Теж бігали?

— Ні, метелики літали.

Люцілій ступав так само розмірено, щоразу втрапляв ногою разом з ногою супутника в твердоту дороги, тільки що він сопів потужніше, млявий, милий, ячмінний юнак Люцілій.

— Ми не надто швидко для тебе йдемо? — спитав Теофіл.

— Нічого, яюсь, — відповів Люцілій.

— Цікаво його побачити.

— Чи справді воно цікаво?

— Завжди цікаво, як діє на римлян.

— Воно, здається, не має значення.

— Що не має значення?

— Як діє на римлян.

— Ти все жартуєш, Люцілію.

— Про мене, жартую.

Вони перейшли вузький, дуже міцний над потічком місток і ступали дорогою далі.

— Побоююся, — сказав Теофіл.

— Чого побоюєшся? — спитав Люцілій.

— Здається, вона пропала.

— Вероніка?

— Вероніка.

— Не має ніякого значення.

— Складне і велике питання.

— Про мене.

— Він був у Самарії?

- У Самарії.
- З тим з Петром?
- З Петром же.
- Я був у Самарії.
- Я не був ніколи.
- Цікаво на нього глянути.
- Про мене, глянеш.

Вони йшли дорогою, сонце било їх тепер по спинах, люди поглядали вперед.

- Що шукаєте тут, панове? — спитався вартовий.
- Теофіл підійшов до нього: грек у римським озброєнні.
- Покажи, як знайти зверхника.
- Він римський старшина, — промовив гордо грек.
- Дуже добре.
- Просто, обминути дерев'яну будову, в наметі.

Римляни пройшли, і дорогою було ще кілька вартових, і між деревами в нап'ятому шатрі сидів на столі зверхник варти над в'язнями.

Теофіл привітався, той помалу зліз со столу й витягнув наперед зосереджене обличчя. Тоді Теофіл сказав йому, хто він, чого хоче. І зверхник привітав його з шанобою, і просив назвати ймення невільника, що з ним високий пан розмовляти бажає. Зверхник був з брили бітинець, добірне обличчя: ніс, брови, губи, просто чудо.

- Він зветься Йоан, — сказав Теофіл.
- Ага, його привезли з Юдеї.
- Так, з Юдеї.
- Такий старий?
- Я не знаю його. Так, старий.
- Тоді зверхник страшенно розсміявся.
- Таж він божевільний, пане.
- Я того не знаю.
- Я кажу тобі, пане: божевільний.
- Як потрапила сюди ця людина?
- Він? Він сидів там у в'язниці.
- За що він сидів?
- Таж він із тих — із християн.
- Добре, але для чого ж старого послали на важку працю?
- Він сам захотів.
- Як то сам захотів?
- Він замінив когось, кого мали сюди везти.
- Он воно що. Так він сам захотів?
- Та сам же, сам, пане.
- І працює тепер у копальні?
- Атож. Тільки з тої праці, як із півня вовни.
- Він, мабуть, недужий?
- Недужий, недужий, а ніяк не здохне.

- Ти хотів би, щоб здох?
- Як на мене, то всіх жидів пора видушити.
- За віщо ж ти на них такий лихий?
- Бо стерво падлюче, без кінця заколоти й заворухи.
- То що б ти з ними зробив?
- А те, що зробив був з ними тут навесні.
- Що зробив був навесні?
- Та поприбивав до стовпів кожного десятого.
- За віщо ж то?
- Лаяли кашу.
- Яку кашу?
- Страву, що їм дають.
- Може, справді була погана?
- Та вже ж не з медом.
- І вони лаяли її?
- Лаяли, ще й бити мене надумали.
- І ти?
- Ну, в мене розмова легка.
- Так. Він скоро?
- Трохи подождати, пане. Його з ями витягнуть.

І Теофіл одвернувся до Люцілія, а тоді глянув у небо, над сонцем, туди, де сонце щойно підповзає, бризкаючи пожертим золотом, і Теофіл упіймав себе на думці, він, хоч, може, й не хтів, милувався м'язами цього бовдура, і тим, як він говорить і що говорить, він приборкав бунт рабів просто і без зволікань, і, мабуть, він, Теофіл, на його становищі зробив би так само, будь щось трапилося, просто і без зволікань, хоч думати про те думає з відразою. І він знову глянув на Люцілія, але юнак стояв на сонці з заплещеними очима, і тоді він глянув довкола і побачив, що повно назбиралося вартових, вони нудились, а тепер охоче дослухалися розмов, усе переважно греки в римській зброї, лиш декілька сирійців і, може, ще якихось із-над Понту, всі вони стояли, спершись на списи, і підгигували зверхникові. І це була армія імперії як не як, і щоб віднести від цієї думки, Теофіл запитав:

- У чому ж його божевілья?
- А як же, — сказав зверхник, — об'явлення все, об'явлення, бавить нас тут вечорами.
- Як бавить?
- Та пророчить же, пророчить. Як це воно? Янголові Ефеської церкви напиши — — Як це воно, Нікокле?
- Янголови Ефеської церкви напиши, — сказав один вартовий. — Це мовить той, що тримає сім зірок у правиці своїй, що ходить поміж сімох свічників золотих — помираємо, так речемо вечорами!

І всі довкола справді ретотали, бо безглузда була купа слів, і безглузда купа понять була смішна, та смішний був так само і спосіб

вимовляти: сирієць тяжко дихав грецькими звуками, суворо і твердо, не можна було втриматися, слухавши. Теофіл і собі усміхнувся, легко, самими куточками уст. І спитав:

— Чи довго йому ще тут?

— Як не здохне, ще цілий має рік, — сказав звержник.

— Тоді пустять додому?

— Тільки він не поїде, казав, додому, пане, — вихопився зо словом сирієць. — Казав: поїде до Ефесу.

— Чого до Ефесу? — спитав Теофіл, спираючись на плече Люцілія.

— Когось там повчати, — мовив сирієць. — Тамтешні греки у гречку скачуть.

— З дівками, чи як?

— Ні, пане, вірити почали ще якось інакше.

— Он-о-но він іде! — писнув другий сирієць і відразу замовк, глянув на звержника.

Повагом, тримаючи за плече супровідника, обернувся Теофіл назад. Ішов один чоловік. Колись високий, тепер сухенький — колись добре в тілі, тепер самі жили — колись красно вроджений, тепер із повіками білого каменя, такий ішов чоловік. Ішов так, ніби от-от упаде, але йшов і не падав. І Йоан підійшов. Руки він мав обкайданені. І були в нього випнуті вилиці, і була в нього крапля під носом.

— Йоане, — сказав звержник, — до Ефесу поїдеш?

Йоан мав руки складені. Він уділ дивився.

— Та, мабуть, поїду, — сказав він.

— Напиши янголові Ефеської церкви, — вимовив поважно звержник. — Ух, ти мій старенький, ух, ти мій сивенький!

І підійшов до Йоана і поплескав його по карку, як доброго коня, наче з пестоцем, а тим часом дужо й тривало, в те місце, де мозок, де мислі, щоб затряслися, щоб виздыхали. А Йоан хитався від пестоців і вділ дивився.

І тоді підійшов Теофіл, і відвів звержникову руку від карку старого, і промовив:

— Вітаю тебе, Йоане.

Вклонився Йоан і підвів свої очі, тільки ж були вони як вода, непрозорі, спинені. І тоді сказав Теофіл:

— Я почув про тебе і прийшов до тебе. Звуть мене Теофіл, Квінт Сергій Теофіл, я був близький колись із Лукою, що його, певно, знаєш і ти.

Знову вклонився Йоан, і знову були його очі так, ніби невидючі.

Тоді спитався звержник:

— Наказуєш, пане, звільнити його на цілий день, хочеш із ним розмовляти?

— Так, — відповів Теофіл.

І, глянувши на Люцілія, мовив:

— Так, я хочу з ним розмовляти і прошу його звільнити. Але нехай він перше добре спочине, відведіть його до кімнати, де мешкає, — бо ти, Йоане, перемучений.

І Йоан сказав:

— Добре.

А зверхник пояснив:

— В обід усіх витягають з ями. Вони виходять і їдять он там, у в'язниці, де мешкають. В обід прийдеш, пане, туди.

— Так, — сказав Теофіл. — Ми теж потребуємо спочинку.

— Я не маю тут, пане, килима, — пожалкував зверхник.

— Ми полягаємо на траві, — сказав Теофіл. — Ми полягаємо, Люцілю, під отим деревом.

— Про мене, — мовив Люцілій.

І Йоан сказав:

— Добре.

ЧЕТВЕРТА ІНТЕРМЕДІЯ

У глибокій ночі засинаю. У глибокій ночі прокидаюся, скривавлений гостряками марив-видив. О, не байдуже тобі моє ревіння, так перетялися в тобі страждання і слажда. Прозорою тебе і рвусь назад, на твої криги. Регіт у грудях мені грудкою замерзає. Це ж ти мене отруїти прагнеш, руку за пазухою тримаючи. Рута прогадочена виростла на твоїм городі. Плекано її, догляджувано, виходжувано. Як малу дитину, аж воно он яке. Розірву, розірву твої радісні візерунки, бо там усередині зелень роз'ятрена. Дай мені прожити з моєю розрадою, не прираджуй, не прирубайся до мене. Це ж у тебе отрута приготована, коли руку тримаєш за пазухою. Я настожений до границі, я боронитимуся, стривай.

ЧЕТВЕРТИЙ ПЦАБЕЛЬ

Йоан, приведено його до кімнати з маленьким віконцем, відчув відразу змору і наближення сну.

Але хлопчиська під вікном так загаласували нараз, хлопчиська вартових, він прокинувся і, відколупуючи від підвіконня грубі, теплі кавалки замазки, кинув на них кілька. Хлопчакам сподобалася гра, вони знали, тут перебуває ув'язнений божеволець. Він згадав, коли вони відбігали й знов прибігали, таких є царство небесне, і реготався, на них поглядаючи. Тривало якийсь час, аж вони спостерегли, він уже не кидає шматків затвердлого розчину, лиш клацає на них зубами, от вони й занудились потроху.

Тоді він почав ходити узад і вперед, ступаючи по цегляній дольвіці. Веремія з хлопчиськами збудила його неслуханно. Він ступав дуже швидко й рвучко, бо думки його штафетували одна до одної швидко й рвучко, таке дзвінке ристалище думок, він зобов'язаний був переступати ногами, щоб бодай хоч якось затримати рівновагу душі в тілі. І щоб гонити за думками, щоб ловити їх рухами рук і ніг, він мусів різко звертати назад і знов назад, раз-у-раз, бо простір ходити був коротенький.

Він відчував холод, убивчий холод, убивчий навіжений холод. Він думав про холод, ходячи взад і вперед. Страхолюдний холод, відкарбував він у думці. Усвідомлене уявлення про холод була чергою наступна думка після думки про його таблички, що ними був увесь обвішаний під одежиною. Він подумав перед тим про таблички, про труд свій трубний, про те, що він може втратитися під лихою одежиною. Він був собі уявив, віск, на якому нашкрябано вигуки, розтає на теплому тілі. Холод, сказав він, страхолюдний холод. Піднявши халамиду, він обмацав стегно: сливе дерев'яне. Таблички калатались одна об одну. Він видряпував на них вигуки. Вигуки наші вберуть каменем, сказав він. Стегно було вкрите червонявиною сверблячки, холодне, як собачий ніс. Він тер його і ойкав і крехтав і пхенькав. Страхолюдний холод.

Від розпачу він перейшов до молитви. Він ходив узад і вперед, і він молився. Він намагався відновити у пам'яті текст, що його був склав три дні тому, але так захопився новим скоком думки, подробиці приходили такі влучні й доцільні, тут же складался сама собою цілком інакша молитва, барвиста і своєспосібна. Він так захопився, що забув витирати носа, а це ж він робив раз-у-раз зап'ястям. Ущерть роз'ятрена слинова оболонка безперестання виділяла рідку солону їдь, і тепер волога зібралася під носом у важку краплину, і краплина впала на одяг. Тоді він швидким рухом зланцюгованої руки провів собі під носом, туди й назад, і ще раз туди, і молився далі.

Він молився Богові, щоб Бог дарував йому сили довести працю до краю. Спершу він хотів поставити Богові на розгляд свої страждання, от що холодно йому, а він усе таки ходить і молиться і напоготовлюється після того писати. Він збагнув, це якраз може правити за найвищу точку молитви: відмова від того, щоб Бог дав йому сили на заміну за його втрати. Принаймні, відмова від того, щоб Бог знав про його усвідомлення власних утрат як забезпечення набутків за велінням закону рівноваги.

Але Бог однак знає про його усвідомлення, Бог бо знає все чисто. Він повинен не ховати від Бога, що він знає про Божове знаття. Єдиний висновок він повинен зробити: визнати вихватку людського підступу в собі, людського нічого підступу, нічого людського підступу, і попросити в Бога пробачення від щирого серця. Прости мені, Боже, мої ниці людські хитрощі, сказав він. Я хотів мати перед

Тобою обличчя заслуженого у стражданнях, сказав він, але воно походило не від свідомої моєї волі, сказав він. Не зважай ні на що мимовільне, що йде з мене, сказав він. Зважай тільки на свідому мою волю і вплети її у Твою величезну волю, що є творенням всесвіту.

Не зважай ні на що мимовільне в мені, сказав він, думаючи про хлопчаків і стримуючи себе, щоб не всміхнутися. Водночас із тим спало йому на думку різоче. Він подумав, є богів багато, і вони різні величиною своєю, більший, ще більший, ще більший. Той, що керує всім всесвітом, той такий великий-величезний, до нього не треба звертатись, бо однак не бачить і не почує людину за своєю великістю. Для людей існує людський Бог, утілений в людину. До нього треба звертатись. Він існує тільки для того, щоб слухати людину.

Отже, думав він, не слухна думка, що богів справді багато, як ото твердить паганське знання про божество. Світ великий, є сонце і зорі, але світ єдиний, то тільки члени його, сонце й зорі. І Бог єдиний, хоча й члени його багатообразні, члени, його об'явлення. Об'явлення для сонця й зір, об'явлення для віків та просторів — і об'явлення для людей. Ах, він так його жваво бачить, Бога, що об'явленням для людей. Прекрасний, смаглявий юнак.

Дуже легко, думав він далі, дуже легко збитися на паганські манівці. Та ходити вістрям ножа теж солодко. Можна взагалі сказати: Бога нема. Він старався собі це уявити, виходжуючи та витопуючи ногами по долівці. Бога нема, порожньо, пуста. Він ніяк собі цього уявити не міг. Комашка теж не може собі уявити, що є ціла людина, бо ніколи не зможе доповзти до її живого серця. Порожньо, пуста — але то лише пола божества, прошва його ризи. Бог усього, авжеж, він не може все своїм серцем водночас: цілість і частку. Для частки він має своє об'явлення: сина свого, людей перед ним заступника. Бо сам він Бог-отець, Бог усього. І прекрасну думку про те попередніх євангелістів не треба кришити, ні, її щоразу живим глуздом, живим глуздом виповнювати.

Бог для людей, Син Божий. Такий чудесний округлий юнак. У нього темночервоні губи. Йоан зробив рух руками, розвів їх, зібравши пальці жменями, і ланцюг кайданів розтягнувся до простолінійности. Тоді Йоан вивищив одну руку, праву, другу водночас понижуючи, щоб нап'ятість ланцюга не слабшала. Пухкі темночервоні губи і очі тьмяні, золоті, іскрами.

Тоді він дійшов думки, що таки не зогріється, ходивши. Він сів на лежанку і взяв обома руками зогнилу ковдру, вона бо лежала в ногах. Загорнувся в неї і трохи зогрівся. Він цокотів зубами і намагався підсунути під себе сухі ноги, що рипіли всіма кістками. Тепло поволі збиралося при ньому, і то в одному тільки місці. І ледве-ледве нагрівшись, він почав чухатись.

Він почав чухатись не відразу на всю широчінь. Ледво дряпнув себе раз-другий у груди й живіт, і знову занімів, загорнутий у ков-

дру. Тепло йшло від живота вгору, до шиї, до бороди, разом з ним наповзало несамовите незаспокоєне бажання розорати геть собі шкіру, немов під верхнім її шаром засіло щось, що просилося. Він дряпнув себе ще кілька разів, витримуючи розважні перерви, стримуючи себе щосили, щоб не піддатись бажанню розорати себе всього. Ноги й стегна були сливе дерев'яні, як і раніше, тому сверблячка в них не озивалась. Він дряпав собі груди й живіт, дедалі посилював напругу задубілих пальців, але поступово, весь час себе стримуючи. Він завивав від насолоди, коли ніготь трапляв у те місце, де засів уїдливий кліщ. Але завивав коротко, уривчасто, раз-у-раз ловлячись на думці, що чинить собі приємність, усуваючи сверблячку, а цього він для себе не дозволяв будь-що. Писати для нього було теж мукою, і він упоював у себе думку, що ось зараз на цю муку піде. Очкур під одягом ледве витримував вагу навоццених табличок, і ті, ще не вкриті записами, висіли позаду. І він мацав їх рукою, але негайно ж відривав від них руку, щоб чухати груди й живіт, і ще раз чухати груди й живіт.

У нього вже склалося речення, його він мав тепер записати: а перший звір подібний до лева, а другий звір подібний до бика, а третій звір подібний до kota, а четвертий звір подібний до орла летючого. Він повторював речення безугавно, повторював і знов повторював, проказуючи на один лад і на другий, уголос і нашептом. Водночас він думав про церкву, що та церква добра, де люди моляться для Бога, а не одні для одних. Багато світла у фарисейській церкві, і людина приходить не до Бога, а до людей, і брехня в неї на обличчі. Брехня в неї на обличчі, сказав він і з усієї сили дряпнув собі груди, і скрикнув, і перервав чухання, бо будь-що не хотів дозволити собі приємного. І він іще раз повторив речення про звірів, і ліг, загорнувши ковдрою голову, і вхопився за одну табличку ззаду, щоб бути кожної хвилини наготові.

І він лежить насторожившись, і ковдрою загорнута голова, а ноги його і стегна його холодні-прехолодні, туди кров думок не досягає. Струми нестримної крові він усі наганяє до мозку, спрямовує в осередок, щоб завагітнів, і він виятрює сам із себе своє видиво — щоб записати. І сам до себе говорить, без перерви думкою, час до часу словом уголос, сам із собою розмовляє, бо він же сам-самісінький у всьому світі. Він тримає правицею перед носом зібгані кінці ковдри, скоццобленою побліблою з плямами рукою, і ніс від того нагрівається і виділює вологу, але рука, рука-правиця замерзає. Як же писати? Він повторює ще раз речення: а перший звір подібний до лева, а другий звір подібний до бика, а третій звір — — І в переміжках він молиться, і слова речення мережить словами молитви.

І його забирає відчай. Він тепер не відновить порядок слів у першій молитві, і не згадає самих слів, а вже ось карбує слова у

третій молитві. Але третя молитва народжується не суцільно, вона виходить кавалками вряди-годи, в переміжках мислі, видирається з сукровицею. І молитва така це тільки уривки, вони тільки непокоять Бога, людського Бога, і турбують людського Бога, а не йдуть йому до серця. І рукою він хапає табличку ззаду, щоб записати молитву другу, суцільну й незабуту, але його забирає відчай.

Йоан лежить нерухомо, голова загорнена в ковдру. Скоцобленою правицею він вчепився в кінці ковдри, зібгав їх перед носом. Він повторює речення: — — другий звір подібний до бика, а третій звір — — У той же самий час він хоче записати другу свою молитву, і третю довершити в думці. Молитовні кісточки кладе людина там, де вона завершує думку, там, де вона видихає спрацьоване повітря з легенів і набирає нового, молитовні кісточки, вимірні камінчики. Викісткувати молитву, каже він уголос. І він розуміє, що то не сама молитва, а тільки думка про молитву, і він просить Бога пробачити йому. І він каже: — — а третій звір подібний до — — І нарешті він усвідомлює, що в кімнаті вже хтось є.

Йоан розплющує скаменілі повіки. Жінка. Приглядається до жінки — сиза. Він крехче й сідає. Придивляється ще — добрі очі, темні очі, літня, огрядна, в руках дзбанок, хліб, руки голі до ліктів, руки повні ще крові. Літня, то значить: п'ятдесят — або ще не вивершені п'ятдесят. Усміхається, зуби добрячі.

— Хліб, — каже, — хліб, попоїж собі. Випий вина, ось.

Дзбанок вона ставить на цегляну долівку, хліб дає йому в руки.

— Ще до обіду далеко, — мовить Йоан і думає.

Ще не обідня пора. Обличчя літне, темне з золотом. Хто прислав попоїсти? Тьмяне золото. Обличчя тьмяного золота, з'ява навітанку, обличчя людини, обличчя, вид, зве на край безодні навітанку, вабить, обличчя людини. А третій звір подібний до — — І третій звір, що мав обличчя ніби в людини — —

— Римлянин прислав, — говорить жінка.

— Який римлянин, що він прислав?

— Хліб і вино. Попоїж онде-о.

Римлянин прислав хліб і вино. Римлянин виговорив для нього несподіваний спочинок. Він мусить спочити, бо римлянин прийде на розмову. Їсти хліб, випити вина, спочити. Хіба ж тут спочинеш!

Жінка тримає руки на животі, сховавши їх під верхнє покривало. Вона дивиться на нього. І він хоче бути як янгол. Зазирати чистим поглядом їй у вічі, але вона сама дивиться на нього. Він був колись гарний, вроду видко з надбрівних дуг, з вилиць, із вирубу рота, йому тепер ніяк не менше, ніж вісім десятків, та якби його ще добре вимити й розчесати — —

А Йоан не заплющує на неї очей, бо її не боїться або дуже мало боїться, єдине, чого він досяг роками подвижництва, в усьому бо ін-

шому він і досі як дитина, повинен щодня відбивати навали незаних високів днини. Не у гризні з собі подібними подвигництво, а у безнастанному самонепокоенні. І от було жіноче на його житті. Він і приятель ідуть великим містом, спокуса гроном виноградним звисає з кожного будинку, спокуса в образі юнащереного дівчати — Чи ти юдейка?

— Чи ти юдейка?

— Ні, грекиня, — говорить жінка.

— Хороший народ греки.

— Був колись хороший. Тепер казнащо.

— Тепер він кращий, ніж будь-коли.

— — і він спершу боровся зо спокусою, очі відводивши, а потім боровся, не відводивши очей. Він дививсь у вічі спокусі, бо не тим праведник, що уникаєш спокуси в думках, а тим праведник, що даєш лад спокусі, даєш їй раду, не уникаючи. І він не уникав лягати поруч з юною дівчиною, і лежав коло неї, нападений жагучим безсиллям. І тим він пожирив свою спокусу, їв її, коли вже огидною ставала йому і страшною. Він пережив струс серця, мавши заволодіти жінкою. Нестерпуче диким здалось йому те, що жінка ходить собі як ходить, сторч, і голова вгорі, і губи вгорі, і розмовляє як розмовляє, і вдягнена вона як годиться, в усе довге й в усе пристойне, а от тепер, у несусвітній хвилині вона лежить, та не так лежить, як для сну лежать, а лежить неможливо, незвичайно, і він повинен казати, що це йому приємно. Та він тверезий у цій хвилині, він тільки усвідомлює, що це приємно, але насправді це неприємно, ба жахливо, вона ж бо в тій хвилині, мабуть, відчуває щось подібне до падання в небуття — —

— А ти юдей?

— Я юдей. Я не юдей. Я учень Христа.

— Чула вже, чула про тебе.

— Я учень Христа.

— Тебе сюди привезли з Юдеї?

— Так, мене вивезли з Юдеї.

— — і це справді так, він знав, таке лягання означає для жінки падати в небуття. Але це ж їй притаманий постійний стан: падання, падання на спину, падання в небуття, сказав йому колись давно один його приятель, і він сам це знав, бо не був уже такий недосвідчений, та не міг він, однак, примиритися з тим, бо для цього ж, для переживання насолоди тієї хвилини, треба все своє побутування на-інакше настановити: за тим тільки бігти, усе інше занехаяти. Треба тим тільки жити і про те тільки мріяти, а він же того не хоче, не хоче він тільки тим жити, і не хоче безнастанно понижувати жінку, в тому бо пониження, і коли йому отой приятель казав: дурню, їй тільки й тре-

ба того пониження, коли не понижуватимеш, вона тебе зневажатиме, — він знав це добре, о, він добре це знав, він знав, що воно так, але так само він твердо знав: не личить йому. Нікому, анікому не хоче він огиду впокувати до такого чину, та коли б хтось підвівся над ложем своїм, хтось, хто втіхи тут теж не знайде, нехай він прийде до нього, до Йоана, і він, Йоан, його зрозуміє. Мене, Йоана, мають за звіра невиданого, бо втручаюсь до багатих та заспокоєних: поки живий, не дам їм у багатстві спокоїтись. Та я благословлю трудящих і спраглих —

— Недобре у копальні? — говорить жінка.

— Недобре. Що поробиш!

— — я благословлю трудящих і спраглих, не вимагаю я від них подвижництва. Нехай своїм життям живуть. Нехай живуть своїм життям. Хто подвижником стати побажає, стане сам. Хто в один день втратить жону і матір, хто втратить око і праву руку, той сам прийде до мене, і йому меч мій дам до користування, і йому слово моє напутне. Хто власною волею велить собі нещасним стати, тому книга моя. Той, хто не захоче, той не читатиме, нехай у поті чола йде трудівником, і плодиться, і множитья у роді людському. Родові людському мое благословення.

І Йоан в очі жінці дивиться, ясно дивиться, і каже:

— Недобре, недобре в копальні, жінко. Та що вдієш!

— Нещасні ви люди, — говорить жінка.

Вона тримає руки на животі під верхнім покривалом. Він дивиться в її очі, тьмяне золото, в них багато м'якої та глумливої доброти, і що таке доброта, думає він. І доброта є природна, така, якої в собі не помічаєш, і доброту ще треба доробити, коли наважився піти стежкою подвижництва. Молодий в'язень працює в багатого, в значного римлянина, але ввечері його водять під вартою додому, щоб доглянув матері. І вранці його приводять до матері, бо не здужає вона ані встати води собі принести. Молодий в'язень відпрацьовує свою провину імперії, лічить кожен день до волі. А на острові на Патмосі великі копальні, великі копальні, а мало людей, щоб скарби для світу з надр земних видирати. І туди посилають в'язнів, з усіх кінців імперії в'язнів. І молодому в'язневі теж туди випадає їхати. Повинен ти кожної хвилини вміти наказати собі лихим бути або добрим. Я, Йоан, вмію цього, я поїду за тебе, юначе. І Йоан їде на острів Патмос, ветхий деньми Йоан, що йому так недовго ще треба було чекати на звільнення. Він спокійно сидів у в'язниці в себе вдома, і доглядач був літній юдей, добрий і статечний. І Йоан приїхав сюди, на болочі муки, бо дуже й дуже болить його тіло старезне, кожен порух йому в кістках озивається.

— Ти приїхав сюди на заміну? — питає жінка.

— Мене привезли сюди.

— Я чула: на заміну якогось молодого.

Йоан усміхається гірко, дивиться на стіну. Що б він тепер мав казати? Він пережив це, вже пережив. Була дороблена до себе доброта. Доброта, коли сам ясно бачиш: я можу тепер зробити оте з жалюців. І я можу зробити оте слави людської ради, слави добродійника. І я можу зробити оте з бундючного бажання бути першим на тій ниві. Усі почуття були в ньому, і ні одного він не боявся, ні від одного не відвертався. Усі почуття були в ньому, і всі вони пожерли одне одне. А коли вже вони пожерли одне одне, він яскраво знав, що поїде, хоч би й як не хотілось йому їхати. І він сказав: буду добрим, не зважавши на те, що мені хочеться бути добрим.

От вони й стоять одне перед одним, добра грецька жінка і добрий Йоан. І справді жінка добра: вона витягає з-під покривала бублик, м'який шматочок солодкого тіста, що тримала його у схові на животі, і дає йому старому, і то вже не від римлянина, від себе.

Він не дякує їй, кладе бублика на лежанку, дивиться жінці в очі. Легесенько торкається жінка його бороди, теплою, повною крові рукою, всміхається теплими очима, йде.

Затуляють за нею двері, присадкуваті двері, вона розмовляє там з вартовим, він сміється, тоді дзвенить залізною колодкою. А Йоан витягає з-за спини чисту табличку, записати тепер уже зовсім готове речення, але, роздумавши, чіпляє табличку на її місце, бо згадує, попередня ще не дописана до кінця. І він витягає ту недописану, вона висить спереду, він витягає її і пише на ній: а перший звір подібний до лева, а другий звір подібний до бика, а третій звір, що мав обличчя ніби в людини, а четвертий звір подібний до орла летючого.

І Йоан спинається. Стилос тремтить у закляклих пальцях, легенький гострячок до писання. Зрештою, можна загорнутися в ковдру і так ще трохи пописати. Він націлюється розробляти подальший опис: а четверо звірів, кожен з них мав по шість крил — — Він вживує видиво, висотує з очей у мозок, на думку, тоді на язык. Добре видиво, каже він, добре видиво: очі, звернені назовні і досередини. Він біжить далі і добігає до мови звірів. Вони — хвалять — Бога. Очі дані на бачення божества. Довкола і в собі. Він підносить лівицю до обличчя, і долоня огидно тхне металем, бо весь час затискала ланцюг, щоб не перешкоджав правиці писати. Господь Бог всемогутній, який був і який єсть, і який має прийти — — але треба порівняти у книзі заповіту, а вона висить на правому стегні, міцно прив'язана, щоб не впала під час праці в копальні, грубі старі сувої папірусові, і її відв'язувати — мука, тяжка праця багатьох хвилин, і відв'язувати таблички — нечувана, ні з чим незрівнянна мука.

І Йоан лягає, закривши голову ковдрою. Він забув ще попросити в Бога пробачення за хвилиenne схвалення власної саможертви. Тепер до просьби ще прилучиться нова: пробачити йому спочинок. Він би працював не спочиваючи, день і ніч, але тіло його, тіло. Він просить Бога пробачити його. Нехай він стулить очі. Він не спочиватиме, з заплющеними очима він стає ще на вищій праці щабель. Буде ще доцільніше: він повернеться до тьми, до хаосу, до початків слова. Там народжується воно і блискає. Входить у мозок і спричинює витягнений сон. Витягнений сон уже передсіння до порядку в думках.

Коли мав навідатися римлянини? В обід. Він спочиватиме до обіду. Тяжке навзаводи з шумом, коли підсилено заплющити очі, притиснути повіки одна до одної. Він ледве спроможний боротися з течією, він знесилився божевільно, та він бачить свого звіра, чудне звірятко з очима, з багатьма очима й крилами, і він при тому вносить порядок: шість крил. Який же буде жах порожняви, якщо люди вирвуть її з-під покровів злобою своєю! У порожняві самі холодні примари й звірі. На чомусь повинно триматись. І він за мить розтулить очі і встане, бо так треба, щоб тримався світ, і світ триматиметься, коли він устане, бо йому вставати холодно й тяжко, і світ тому тільки держиться, що хтось робить через тяжко. Він устане, щоб зобразити звіра, якого побачив.

Він крехче і встає зобразити звіра, якого побачив. Немилосердно холодно, але він стрибає і різки сам собі наставляє, і крильця, і ланцюг б'є його по хребту, бо він заніс його з руками аж за шию. І йому смішно, що ось він, старий і недужий, підскокує в напівтемній кімнаті, і він сміється. І він лягає знов на лежанку, і просить Бога пробачити йому, що сміявся.

І рот його ще розведений усмішкою, повіки болять, але солодко, там щось б'ється аж до вух. Можна оглухнути так. Очі викотити й оглухнути. Очі викотив, каже він. Тоді він розплющує очі й дивиться у стелю. Падучі зорі сікли небо на всі боки, каже він. І натовп. Пам'ятай, я твій найкращий друг — і я його добре бачу в натовпі, і він мене добре бачить. То люди люті через нас біжать. Поки я сплю, в моїй кімнаті ослони коливаються, ходором ходять на знак поступання часу в твоїй кімнаті, що сусідує з моєю. Така собі жартівка, жартівочка. Тяжкі в мене очі, ой як тяжкі. А бачу: чорне праворуч, біле ліворуч, а густо червоне сторч — —

Йоан здригнувся. Повинен порядок бути, якщо б це записати: а густо червоне посередині, не сторч, а посередині. Не повинен цього забути ніяк: чорне праворуч, біле ліворуч, а густо червоне посередині. Конечно записати — — а густо червоне посередині. Ти ж бо казав: двічі ляжеш на спину — присниш однаково, двічі ляжеш на бік — присниш однаково. Ти казав: божевільний, бо худий і високий, а не був би худий, був би грубий і низькорослий, то не носив би в собі й

духу неспокійного. Я ж кажу вам: двічі ляжеш на спину, і двічі при-
снеш різно, а народися товстим і низеньким, і такий же з тебе посуд
світлого духу, що й з тонкого, що й з стрункого. — І навіщо хлопець
таке казав — недоріка, оберемок визвірився — — Так собі добрий, до
свого так будько, а як до навчання такий же заволока, такий недо-
роба, такий пустопляшка — — Лиха година, і перший штукар, він
перший штукар — — Бач, обшарпанка, мряковина у серці — — Вхо-
пити його назад, бо він відгулень. Вхопити його назад, бо вперед уже
хапали — — Великий з тебе повчальник, як же буде — — Просков-
знуло багато років, тисячу років — — Зайвину твого мотуза попри-
збирувано, повизбирувано, це ти кажеш навсправжки — — бо тут
дорогами Бога — — увісонці — уковильці — —

— — коли ж тобі з видухом а ти таким пустом — — не йметься
віри на двоякі леза підійдеш і підступлю юрба тепло ногам на піску
золоті небеса білі одяги так боляче десь бачив промовляти мені з
вихвою тукатиму і все пояснюватиму пояснюватиму голосу нема як
видихнути випхати голосовину з легенів — — підбігли і кричать не
слухають а їм усе своєї вхопили попід пахви лелечко боляче мабуть
доведеться вийти на сонце — — та гейкайте люди гейкайте — —

Люди тяжко сунуть і вступають до своїх кімнат, спільних або са-
мотніх. Привели невільників на обід. А над загорнутим у ковдру Йоа-
ном стояв римлянин Теофіл. Він дихав важким запахом від ніг ув'яз-
неного, і зовсім не було у кімнаті холодно, Теофіл навіть чудувався,
що тут така сливе гаряча задуха, і він злегка торкав Йоана за плече,
щоб пробудився.

(Закінчення в наст. числі)

(Закінчення)

П'ЯТА ІНТЕРМЕДІЯ

А все таки, значить, було в тому зернятко небайдуженьке, носилося з пилом гарячизни і у крижаному поросі. Зрушилися дерева з мертвого місця та й по великих містах заходили. А я до їхнього гілля почепив назви. Це ніс і вуха, назвав я, і сміюся. Бігало кругловерхе хлоп'ятко, маля, гори патичком зачіпало, щелепа випнута наперед. Я його шкурами вбрав, тоді злотов. Скок-скок, скок-скок, воно й доскакалося. Бач, яке. Ми з тобою вдвох устругнули, чого ж одвертаєшся? Бачиш, слинить сторінку, книжки читає. Виганцьовується, вишипується, випихається. Бач, яке. Грозить розсідлати твердь. Ми ще послухаємо його, куди допнеться. Та погодься ж: тепло від його муркотіння. Замрій, заворожися.

П'ЯТИЙ ЦАБЕЛЬ

Відразу збагнув Теофіл: твір Йоана аж лізе з нього. Праведник скочив опалілий, і видава невиспані тріпотіли в його білих очах.

— Сідай, не лякайся, — сказав Теофіл.

І він побачив, що сніданок в'язня неторкнутий стоїть, хліб і вино і присолоджений бублик, і він сказав:

— Ти не їв. Попоїж.

Йоан глянув на нього, тепер було більше розуміння в його погляді. Він подивився на прийшлого і подивився на хліб.

— Попоїж, — сказав Теофіл, — їж при мені.

— Як тебе звуть? — спитав Йоан хрипко зо сну.

— Мене звуть Теофіл, — відповів римлянин, — Квінт Сергій Теофіл. Я був близько з Лукою, твоїм однодумцем.

— Ага, — сказав Йоан і взяв бублика.

Раптом очі його заблищали.

— Тебе звуть Теофіл? — вигукнув він. — Тебе звуть Теофіл?

— Мене звуть Теофіл.

— Ти, може, той самий Теофіл, що тобі Лука євангелію і книгу про Христових учнів?

— Так, я той самий Теофіл.

І тоді пожвавішав Йоан незвичайно, і він покинув бублика, скопився, припрошував римлянина сідати, всіляко обходив і догоджав, і говорив дуже швидко і зручно, аж Теофіл урвав йому мову і попросив його самого сісти, і той довго не хотів сідати, а все кланявся і догоджав, і Теофіл знову просить його сісти і зватися до їжі, і Йоан не хоче, відмовляється, і Теофіл просить його наполегливо, і Йоан береться, нарешті, знову до бублика, але їсть не їсть, а все говорить, бо думка в нього не спочиває, і він говорить, вкусить бублика вряди-годи, і знов говорить, усе говорить і говорить:

— Така висока птиця, — говорить Йоан, — такий орел криластий. Ти слухав Луку, ти його повчань, книжок, ти з дому патрициїв, такий високий, ти слухав науки Христової, така висока птиця, такий орел криластий.

І знову, і знову говорить Йоан, і все додає тих слів:

— Така висока птиця, такий орел криластий.

Аж разить Теофіла. І він ще раз і ще раз уриває праведникові мову, і нарешті каже, голосно каже, він має почути від нього важливе щось і потужне, він має до нього запит, кілька запитів, але один дуже важливий запит, і він просить його відповісти, він просить його відповісти.

І раптом Йоан спинився і перелякався. Він дивився на Теофіла, він ворухив губами, і нарешті виворухив:

— Який запит? Який маеш запит?

І Теофіл сказав:

— Я маю запит, один великий запит. Та спершу поставлю менші. Скажи мені, ти проти Риму?

Знову Йоан вирячився на Теофіла. Поворухив губами і промовив:

— Я проти Риму? Ні, я не проти Риму.

І знаєцька хитре заграло в його погляді, ввіп'явся він у правицю Теофілову і сам сів на лежанку, і його посадовив на ослон. І, не пускаючи його руки, заговорив так:

— Рим упаде, Рим упаде, я тобі говорю, ах, Боже ж мій, та ти ж знаєш, ти слухав повчань Луки, ти став із нами, я читав, він мені казав, він уже помер, мабуть, Лука, а ти живий, такий красень, паночку, такий могутній камінь, ми всіх римлян врятуємо, а сам Рим упаде, впаде й завалиться, я тобі кажу, впаде й завалиться.

Він тримав Теофіла за руку, і тис її сухорлявими пальцями, а другою рукою махав раз-у-раз на завалений і рознесений Рим, і ланцюг на руді вискотів. І Теофіл відтяг свою руку, і сказав:

— Але ж, будь-ласка, їж, їж.

— Я їстиму, я їстиму, — заметушився Йоан, і бублика в рота собі заходився запихати, натоптав бубликом повен рот, але все говорив при тому, не спинявся, все говорив:

— Рим упаде, я тобі кажу: Рим упаде.

І махав вільною рукою, і крапля, відриваючись від носа, падала йому на халамиду, і він страшенно швидко жував, і не спинявся, все говорив:

— Рим упаде, я тобі кажу: Рим упаде.

— Ти цілував римлянци ноги, — сказав Теофіл.

Тоді Йоан перестав жувати, Йоан із напівроззявленим ротом. Неначе сонце на самому сході, почервонів він, розбагрився на виді, і, червоний, мовчав, кров'ю звідкись юною наповнившись.

— Цілував? — сказав Теофіл.

— Цілував, — сказав Йоан.

— Чи, може, не цілував? — сказав Теофіл. — Чи, може, я вигадав?

І витукнув Йоан:

— Ох Боже ж мій, хіба може такий яскравий пан та й вигадати! Де то чувано, не може вигадувати, ні!

З патосом було сказано, із щирим патосом, а й дещо вивищеним складом, і тому всміхнувся Теофіл і мовив:

— А, може, не цілував ти їй ніг, пригадай лишень.

Замислився Йоан. І Теофіл подивився на нього і подумав, чи справді він замислився, а чи вдає, що замислився.

— Пригадай, пригадай, може, не цілував? Поясни мені це.

І Йоан видерся з задуми, і живим сяйвом знову пройнявся зір його, і він сказав:

— Ти кажеш, я не цілував їй ніг. Велика шкода так не зробити. Та жінка була римлянка, і їй опекли Рим на обличчі її. Тоді вона похитнулася і мало не впала, і я — —

— Як ти потрапив до неї? — спитав Теофіл.

— А, мене привели туди, — сказав Йоан і щиро засміявся.

— Для чого тебе привели туди?

— Мене привели — — Мене не туди привели були, а до великого саду привели були, і я цілісінький день працював у саду, і до копальні того дня не ходив, он що.

— Для чого ж до саду?

— Бо там гостював один високий римлянин. А з мене добрий садівник, вони усі знають. Я сад порядкував, великий сад. Я силу-силенну садів опорядив, силу-силенну — —

— Добре, — сказав Теофіл і склав руки на грудях. — Що ж ти заподіяв тій жінці?

І Йоан відповів так:

— Я душу її ловив, коли падала. Я душу її вловив, не дав упасти. Я сказав їй слово Христа, ти його знаєш. І я хилився перед нею, бо велика, велика жінка у приниженні.

І тоді промовив тихо Теофіл:

— Скажи мені, хто тебе вчив милосердя?

І Йоан сказав:

— Христос.

І закашлявся. Тяжкий був кашель, і груди його були не груди, а суцільна отверта яма з лоскотами. І бігали лоскоти по ямі, туди й сули, і корчився чоловік і звивався. І чекав Теофіл уважно, і нарешті Йоан промовив, повторюючи:

— Христос, Христос навчив милосердя.

— А був Христос?

І глянув на нього Йоан так ясно. І мовчав.

— Ти Луку читав, — сказав він потім.

— Так, я Луку читав, — промовив Теофіл наважено. — Я Луку читав і з Лукою мову мовив. Повідай же мені так, ніби я не читав. Повідай мені як новакові. Я сумнівався багато з тих пір, я хочу істину знати. Є питання велике і значуще, мій запит: чи був Христос? Повідай мені тепер як новакові, а я сумніватимусь. Повідай, Йоане.

Тоді Йоан сказав йому:

— Після Луки та двох інших моїх товаришів тепер євангелію писатиму я, останній з живих учнів Христових.

— Коли писатимеш? — спитав Теофіл.

— Вийду на волю, — зговорив Йоан, — вийду на волю. Тепер запишу об'явлення, вийду на волю, напишу євангелію, там усе буде сказано, було слово, і стало Христом, і я його бачив і слухав, і матір його бачив, знав, усе напишу, був Христос, я сам його слухав і тепер слухаю, був Христос, усе напишу в євангелії, і писатиму євангелію в Ефесі — —

— Ти таки справді хочеш до Ефесу? — сказав Теофіл і став навпроти нього.

— Поїду, поїду до Ефесу, — закричав Йоан, — вийду на волю, поїду до Ефесу, там багато поганого духу завелось в душах, відступили і сумніваються, а я їх моїм словом назад, як звихнені кістки.

— Добре, — сказав Теофіл і глянув на нього, — ти поїдеш до Ефесу, там писатимеш євангелію. Що нового ти скажеш? Таж твої три товариші все вже сказали про Христа.

І хитро всміхнувся Йоан. І мовив:

— Усе, а не все. Сказали, а не досказали. Христос слово. На всі язики слово. Я напишу про слово.

— Христос був юдей, — сказав Теофіл.

— Христос був слово, — сказав Йоан, — юдейське слово на всі язики. По-нашому Месія, по-вашому Христос.

— По-нашому? — перепитав Теофіл?

— По-вашому, по-грецькому — байдуже. Цього не сказав тобі Лука, це тобі скажу я.

Очі його налилися видивом.

— Ти сумніваєшся, питаєш: а чи був Христос? Я відповім тобі на твій запит: був Христос, і є Христос, було слово, і є слово. Відвічне слово, вічно було, вічно над звалищами Риму, вічно на всі язики.

— А що з Римом буде? — спитав Теофіл.

— Нічого не буде. Риму не буде. Буде Європа.

— Що за Європа? — засміявся Теофіл. — Європу биж на роги вхопив.

— Європа вийшла з рідних берегів і стане можновладицею світу. Христос Європа. Європа Христос.

Йоан півлежав, скоцобившись на лежанці, аж ось підскочив і звівся на ноги.

— Усі язики, усі народи зо словом на устах, Європа.

— Поясни мені, як юдей Христос та Європою стане? — сказав Теофіл.

— Старий єврейський закон був єврейський, кострубатий. Заспокоєний був, відрубаний і нерозтесаний був старий єврейський закон. Він був єврейський, був підготова, нерозпрацьована дубова дошка. Ми жили в ньому, а ви не хотіли жити в ньому. Ми жили, ми пережили. Ми збагнули закон для всіх, придатний для всіх, ми збагнули тепер закон придатний для всіх, для всіх, для всіх, і принесемо вам, нуте-читайте, а не тільки для юдеїв.

Теофіл глянув на нього.

— Ти кажеш: ми збагнули новий закон. Кого розумієш, кажучи: ми?

— Ми, — сказав Йоан і знову ліг. — Христос збагнув новий закон.

— А чи був Христос? Я ось мало не впіймав тебе. Чи поручишся мені, що Христос був?

Аж Йоан зірвався з місця і забряжчав кайданами.

— Ви спалили нам нашу трудну східню державу, — закричав він. Тоді, захлинувшись слиною, він ухопив себе за горло. Сидячи, він повторив:

— Ви спалили нашу східню державу, таку трудну після вавилонського полону, таку безвиглядну перед орлом вашої могутності.

— Безнадійно нам жити, — кричав Йоан далі, — безнадійно жити, коли кожночасно загрожували навалюю з заходу. Ви рознесли наш храм, цеглинами пішов, але в тому нам кара від Бога єдиного.

Він спинився, затаївши подих.

— І в тому благовість нам від Бога єдиного. Був Христос, був Христос.

Йоан дихав тяжко і з сичанням. Червонявина набрякла йому на білках очей. Та вже скоро по тому заговорив спокійніше:

— Був Христос. Іще раз кажу: ми збагнули, що то для вас було, коли ваші скочили до храму, по гнучких драбинах скочили, і роздерли на шмаття запону перед святая святих — і, гай-гай, не вдріли там аж нічого. Знов кажу: для вас наш старий закон пуста байка, збагнули ми. Тоді ми сказали для вас євангелію нового заповіту.

— Хто? — спитав Теофіл.

— Що хто?

— Хто сказав — нову євангелію?

— Христос сказав, Христос сказав, — замотав головою Йоан і скочив з місця.

Теофіл дивився вділ. Він дивився вділ і на свої нігті. Він відмітив у думці: «сказали нову євангелію» або «сказали євангелію нового заповіту». Чи добре так по-грецькому? Він думав про те, як би переклав зворот по-латинському, якби довелось. Він не міг пригадати деяких латинських слів. Потім пригадав.

— Ти слухаєш мене? — спитав Йоан стоячи.

— Так, — із зусиллям промовив Теофіл. — Прощу тебе, повтори ще раз.

— Що повторити?

— Останню думку. Ти сказав — —

— Я повторю, — сказав Йоан, блиснувши очима. — Я повторю для тебе останню думку. Я сказав, старий єврейський закон ви не приймали, бо виключав, виключав усе неєврейське.

— Так, — сказав Теофіл.

Він дивився вділ.

— Тож Христос проголосив новий закон, для юдеїв та для неюдеїв.

І Йоан раптом заговорив жваво, швидко, не спиняючись. Він промовив так:

— Ти скажеш: та мені й це читати важко і нудно і нецікаво. Писано, скажеш ти, не нашою мовою, не нашим вирозумінням. Так кажеш ти про євангелію, бодай про ту, що склав для тебе Лука, мій товариш. Ти бо волієш упиватися ділами війни, ділами войовників вашого орла у віршах вашого народу пророка — —

— Ти не читав Енеїду? — урвав йому мову Теофіл.

— Ні, не читав, — сказав Йоан і спинився. — Не читав, але знаю.

І знову Теофіл думав про слова, про їхню одяжку, не про їхній глузд. Він думав: а чи не можна б так побудувати речення, щоб уникнути повтору займенника «ваш»: вашого орла у віршах вашого пророка? А Йоан тим часом говорив далі:

— Добре, ми писатимемо для вас вашою мовою, вашим вирозумінням: теж про войовників і теж про здобувців. Але войовники та здобувці стануть понад народами й границями, бо державу нашу, яку ви зруйнували були, ми відновимо — тільки вже відновимо не на святій горі, а відновимо в усьому світі.

Здритнувся Теофіл і прислухався уважно. А Йоан сказав йому:

— І тоді збагнете, яке слово хотіли зруйнувати ви, руйнуючи нашу в недолугих шатах державу. І вашою мовою читатимете його, наше слово, і ваша мова буде ваша й не ваша, бо вами ж видозмінена і збагачувана і виплекувана і викохувана на десятки зразків та ладів, бо прекрасним і розмаїтим буде наш людський витвір: Європа. І збагнете, що не мсту вам несемо, Рим руйнуючи, а діло любови і оновлення і братерства і всерозуміння і життя вічного.

— Хто? — спитав тихо Теофіл.

— Що хто? — спинився Йоан.

— Хто для нас несе не мсту, а братерство і всі ці прекрасні речі?

— Ми, — сказав Йоан.

Він зблід.

— Христос несе.

— Чи був Христос? — тихо спитав Теофіл.

Йоан був увесь сизий, такий блідий.

— Був Христос. Що тобі казав Лука?

— Він казав, що Христа не було.

— Він не міг так казати.

— Він казав, що Христос був.

— Він казав правду.

Йоан був увесь сизий, такий блідий.

— Так, — промовив Теофіл. — Христа не було.

— Христос був, — сказав Йоан.

— Христа не було. Єрусалим і храм і вашу державу зруйновано щойно, яких двадцять п'ять років тому. А Христос народився, твердите ви, вже щось зо сто років тому, і жив тільки тридцять три роки, отже помер тому шістдесят п'ять років. Тобто: не менш, як тридцять п'ять років перед зруйнуванням храму. Ти слухаєш мене? Як міг він за тридцять п'ять років перед зруйнуванням храму зробити те, про що ти кажеш: із зруйнованого храму, з рознесеної дощенту держави вашої сказати — — євангелію єврейську для всього світу? Як міг він те зробити, скажи мені? Коли я не вірю, я не можу повірити, допомагаючи собі уявним часом, Христа не було.

— Христос був, — сказав Йоан.

Теофіл похвлавшав. І в нього теж на мить заблищали очі.

— Христа не було, — сказав він. — Єсть ти, єсть маленький гурт твоїх однакодумців. Це ви хочете вимовити нове слово. Та не стягайте на свої писання імени Христового, бо Христа не було.

І Теофіл ступнув раз наперед і раз назад. Руки він тримав за спиною.

— Христа не було. До зруйнування храму ніхто про Христа нічого не чув і не говорив. Я їздив нещодавно вашою землею. Я розпитував ваших людей у Вифлеємі і в Назареті і в Кані Галилейській і в Єрусалимі і по інших містах. Ніхто з них нічого не чув про Христа до зруйнування храму.

І знову ступнув Теофіл раз наперед і раз назад, гойдаючись на закаблуках простого свого і гарного взуття. І вів далі:

— Свої — — об'явлення — — ти пишеш їх у запалі пристрасти щойно тепер, після зруйнування храму та держави. Ти сам, сказав би я, увесь іще палаєш арамією мовою, ти пройнятий нею наскрізь, дарма, що говориш і пишеш грекою. І чому тебе теж ніхто не знав і не бачив до зруйнування храму? Поясни мені це?

Теофіл спинився. Він пригадав щось і спинився. Він глянув на

Йоана: праведник був нерухомиий. Дивившись на нього, Теофіл промовив інакшим, трохи м'якшим голосом:

— Щоправда, понад тридцять років тому, коли я був юним юнаком, і мене ще відвідував у Римі Лука, якого ти звеш своїм товаришем, він, навертаючи мене на вашу нову віру, списав для мене дві книги. І у другій з тих книг, що повістувала про діяння вашого гурту, він згадував також і про твої діяння. Твоє ім'я мені знане, я не можу того заперечити. Ти був, здається, з твоїм товаришем Петром, у — Самарії?

Він глянув на Йоана. Йоан не відповідав.

— Так, ви робили щось, — мовив далі Теофіл, — ви робили щось так само й до зруйнування вашого храму. Але ж, для чого ви — —

Знову спинився Теофіл і з досадою затис уста. Йоан стояв нерухомо. Не зводивши з нього погляду, казав Теофіл далі:

— Мені йдеться тільки про дрібницю. Не можу я залишатися спокійно, поки неясна мені бодай одна частка речі. Таж Лука оповідав і писав мені про Христа зовсім інакше. Не казав він мені, як оце ти кажеш, мовляв, із звалищ храму на звалищах Риму Христос задумав створити Європу. Лука взагалі ніяк не узалежнював Христа ані з Римом, ані з храмом вашим, та й не міг, бо коли він писав для мене, храм стояв ще цілий та неушкоджений, і Рим не йшов іще останнім походом на Юдею. Не гнівайся на мене, я не бажаю ніякою мірою ловити тебе на брехні. Я далекий від того. Якщо тобі здається, що я підходжу з низьким підступом до підвалин твоєї віри, то покинь цю думку і пробач мені гостроту деяких моїх слів. Мені йдеться тільки про дрібницю — про дрібницю, що в ній заховано зерно мого невір'я.

І він сплів до купи пальці рук, тонкі й тепер потемнілі з дороги. І мовив далі.

— Так, Лука не пов'язував Христа ні з храмом, ні з Римом. Я виніс тоді переконання, що заповіт Христа лише для слабких сього світу. Він казав, мовляв, Христове царство з іншого світу, зо світу незримого. Отже, воно ніби править за алегорію втіхи для скривджених та недужих, і на введення бідних духом у браму цього царства, казав Лука, були спрямовані зусилля ваші, учнів, помічників, послідовників Христових. Але те, що належало кесареві, твердив Лука, Христос і полишив кесареві. Не було й згадки про земну світову державу Христа. І тому воно для мене мало зміст — —

Він замовк. Його вразила одна думка, і він замислився над нею якусь хвилину. І тоді її висловив так:

— Звичайно, я не тверджу, що в писаннях Луки не було нічого від месіянства. Я читав їх один тільки раз, а це було вже тому дуже давно. Можливо, і вони теж містили у собі щось із того, що ти з незрозумілих для мене причин і, на мою думку, неслухно говориш про Христа. Я не пам'ятаю вже добре тих писань.

— У всякому разі, — мовив Теофіл далі, до краю напружуючи думку, щоб знайти впевнений і твердий вислів, — у всякому разі, тоді,

слухавши Луку і його читавши, я був далекий від думки надавати Христовому слову якогось інакшого значення поза значенням слова на вітку бідним та немічним. Тільки так сприймав я учення Христове, і тільки в такому глузді готовий був прихилитись до нього. Я був юний і спраглий усього нового. Вже казав я тобі: це правда, під впливом Луки та деяких його товаришів я був дуже близький до того, щоб стати в лави коли не самих діяльних християн, то принаймні тих, що їм співчують. Я бо ніколи не цурався допомагати упослідженим, насамперед же упослідженим юдеям. Не цураюсь і тепер. Бо, зрештою, першим обов'язком римського патриція є захищати знедолених. І я готовий був боронити їх від людей можновладних, захищати, скільки мені моя честь веліла і скільки веліла моя совість. Але — —

Він глянув на Йоана промкнено.

— Але з певного часу прочув я в казаннях послідовників Христових інакший голос. Інакший голос, відмінніший. Я почав прислухатись до нього. І я чув ніби моря шум, моря шум крізь вітру поєсивст. І я відхилився від вашого вчення. Щоразу ставав я дедалі більше чужим йому, дедалі більше далеким. Бо одна річ, Йоане, коли творять релігію про слабких, а зовсім інша річ, коли релігію слабких бажають нав'язати сильним.

І він замовк, і стиснув руки кулаками. І мовив далі:

— Рим, Йоане, Рим не дається відразу так легко збагнути. Ти вмиєть розправився з ним твоім словом, але при тому забув еси, що єдина запорука захисту слабких — меч. Лиш тоді я можу служити Христовій науці діяльно, як озброєний буду по груди й по очі, і як не бракуватиме жаги мені ступати на незнані землі та приносити в піхвах залізний порядок. Подумай, ось із твору пророка нашого, якого ти не читав, — подумай, скільки округлого значення мають оці слова:

Римлянине, пам'ятай, що народами маєш рядити!

Ось твоє буде мистецтво: заводити звичай мирні —

Тих, що коряться, щадити, а тих, що гордіють, карати.

Мимохіть глянув при тих словах Теофіл на Йоана і побачив, що той дивиться на нього непорозуміло.

— Стривай, — мовив Теофіл, — я висловлю для тебе те саме по-грецькому.

І він повторив вірші, підшуковуючи для слів латинських приблизні грецькі відповідники. А тоді вів далі:

— Ці слова для мене корова релігії. Ніякої інакшої для себе не бажаю, і не бажаю для Риму. Бо не слово, а меч забезпечить і мир, і любов, і порядок. Відбери меч у римлян, і світ завалиться з громом, бо пожере сам себе, і ніяке слово спасіння йому не дасть. Так думаю, і в думці певен.

— І тому, — говорив далі Теофіл, намагаючися будь-що не образити Йоана різкістю свого голосу, — і тому я з двох причин не можу

стати прихильником нового вашого християнства. Річ перша, я не вірю, мовляв, словом можна опанувати світ — —

— Таж світ увесь із слова виник, — скрикнув раптом Йоан, і сплел снув долонями так, що ланки кайданів зустрілись і дзенькнули. — Ти ж не читав ще моєї євангелії! Я почну її саме так: напочатку було слово — — Ти ж не читав ще моєї євангелії!

— Я не читав її ще, — холодно промовив Теофіл. — Як ти її почнеш, сказав ти?

— Споконвіку було слово, ось як я її почну! — заволав Йоан.

— Ти сказав якось інакше.

— Коли сказав інакше?

— Перед тим сказав інакше. Ти сказав: напочатку було слово — або якось так.

— Так, сказав інакше. Бо нема слова.

— На що нема слова?

— На слово «споконвіку» нема слова.

— У чому ж різниця?

— З чим різниця?

— З тим — з «напочатку»?

— Бо не було початку. Початку не було.

— Усьому був початок.

— Усьому, а не всьому! Слово, слово ніколи не мало початку. Слово було перед початком. Воно й спричинило початок, он як.

— Тож як те висловиш?

— Що висловлю?

— Те, що слово було перед початком. Адже сам кажеш, мовляв, нема слова, яке висловило б безпочаткове буття слова.

Йоан скривився й замислився на мить. Потім ще раз скривився й досадливо махнув рукою.

— Ат! Як висловлю! Візьму та й уживу грецького слова з «Сімдесятох», чого там ще.

— Звідки грецького слова вживеш?

— Із «Сімдесятох» уживу, з першої книги Мойсеевої, з перекладу вживу.

— Яке там слово стоїть?

— Та «напочатку» ж, «напочатку», ваше слово стоїть.

— Наше?

— Ну, грецьке. Грецьке слово стоїть.

— Що воно означає?

— Означає? Нічого не означає. Означає: напочатку, в головному, в першоголовному. Або ще там: первісно, щонайперше, найпершою чергою, чи як там ще.

— Але може є араміське відповідне до твоєї думки слово?

— Нема і араміського. Людського справжнього слова нема.

— Як стоїть у книзі Мойсеевій, у старому вашому законі, у перстворі. Маєш ти його?

Лапнув себе зненацька Йоан за стегно. Були там сувої старого закону прив'язані, і заходився вже він був полу зачочувати, щоб відв'язати, щоб прочитати. Та тоді відпустив полу, і поправив собі на ручники кайданів на зап'ястях. І махнув спересердя рукою.

— Шкода робити. Відв'яжеш — потім не прив'яжеш. Я й так пам'ятаю. Нема там слова відповідного.

— Що стоїть на початку книги Мойсеевої?

— На початку стоїть «напочатку». Те саме стоїть. Те саме значення стоїть: найперше, первотоловно, у перщу голову. Он що там стоїть. Але то не те. Бог створив світ, і тому був початок. Слово ж існувало перед початком, перед початком. Слово існувало споконвічно.

— Що значить споконвічно?

— Значить: завжди. Існувало перед початком, і існуватиме після кінця. Слово — початок, і кінець, і новий початок, і кінець у початку, і початок у кінці. Перша буква, остання буква, але остання буква є перша буква. Слово — перша буква і остання буква, і нема першої, і нема останньої, а є слово, і слово є все, он що. Слово є все, бо слово єсть Бог, он що. Не читав же ти ще моєї євангелії, адже не читав, хіба не так?

І Йоан знову махнув рукою розсерджено. І тоді повторив Теофіл із притиском:

— Так, я не читав її ще. Я кажу так тому, що не вірю —

Але Йоан його вже не слухав. Вибухнувши всією істотою зненацька, кричав він і трусився, і Теофіл стояв перед ним, схрестивши руки на грудях, а Йоан кричав і трусився, і тоді Теофілові довелося підвищити голос, і ще дужче, ще дужче підвищити, і закінчити речення, і повторити його ще раз, і ще раз, і ще раз, аж Йоан сплився і вирячив очі, і мусів дослухати речення до кінця:

— Я кажу, що не вірю в невеличкий гурт людей, навіжених тим, що вони називають словом. Я не вірю, що невеличкий гурт людей, озброєних отим словом, будь воно, слово, і споконвічне, як то ти його звеш, — я не вірю, що такий гурт здолає збороти величезну решту світу, озброєну залізним мечем.

І Теофіл віддихнув. Йоан усе так же стояв без руху, витріщив очі, розтулив рота, мов на прокльон. І Теофіл промовив:

— Це перша річ. А друга річ та, що прийнявши римська кермівна верхівка Христову науку як нову віру і спосіб діяння, прийняла б, я твердо переконаний у тому, смерть. І тому, коли б навіть було це можливо, коли ви, перейшовши від слова до діла, почали б опанувати серця й мозки народів імперії, — я перший, Йоане, я перший піднесу на вас меч. Сказаного досить. Я скінчив.

І Теофіл, важко дихаючи, обернувся до вікна. І тоді вдруте ви-

бухнув Йоан загонистим гнівом і надплюдською люттяю, і обурення обуяло його, і відібрало в нього мову, відняло дар промовляти злітно, і Йоан трусився і тільки час до часу вигукував, вигукував без кінця одне й те ж саме речення:

— — слово переможе меч — — слово переможе меч — — слово переможе меч — — слово переможе меч — —

І він бачив їх в уяві так опукло, нових войовників слова, бачив їхні носи і вуха, і бачив, як сіяють їхні очі, як блищать вони очима, і він би так гарно розповів про них, як про живих і дійсних, так цікаво розповів би про них, коли б його слухали з прихильною наставою, він розповів би, як то можна подолати держави та імперії і зло, що походить від держав та імперій, як то можна подолати зло одним лише словом і поглядом упертим і очима видючими і ще тим, що відмовитись від зброї і від биття по обличччї, він розповів би про це так цікаво і так виразно, але його не слухають, і він втрачає дар слова, і на нього напад нездарности, і він не може висловити нічого доладного, тому що співрозмовник не слухає його з прихильною наставою, і ще тому, що його видива біжать перед ним, і вони біжать прудкіше, ніж біжать його грецькі слова, та й його араміїські слова, і він не може вбрати свої видива ані в одне доладне речення, ані в одну завершену фігуру, і тому він кричить дедалі лютіше й лютіше, і ячить, і ятритися, повторюючи все те ж саме без кінця і краю:

— — слово переможе меч — — слово переможе меч — —

І Теофіл дорешти перестав розуміти Йоана, і кінцево втрачає терпець. Йоан наче німує для нього зо своїм трудним криком. Теофіл відчуває: така людина знається на коріннях правди, але не висловити їй цієї правди, бо природою своєю людина ця недорікувата. А Йоан гнівається, він свариться і кричить, і повторюється раз-у-раз, і не може Теофіла переконати, бо повторюється, і лютує сам на себе, що говорить не до речі, що говорить грімко, а напружено і блідо, що говорить грімко, а невиразно і нездарно, і Теофіл з гіркотою думає, що ця людина могла б стати вимовним письменником грецької мови, бо має дар опуклого бачення, але повинна б трудитись у мові і вчитися в грецьких письменників, — і Теофіл раптом уриває мову Йоанові, і з найвищим роздратованням каже про це, каже йому, він каже, що Йоанова мова недорікувата, косноязычна, і темна, і погана, і деяких вигуків він не може навіть перекласти, а про глузд їхній здогадується з трудом лише з усієї його мови, і що Йоан сам себе засудив на те, щоб бути поетом для темних скотарів. І у відповідь Теофілові кричить Йоан у нестями:

— Нехай і скотарський поет, був би лиш поетом Господа мого, нічого більше й не треба мені!

І тоді Теофіл припиняє крик. Він стає нараз у становище замирення, і змінює голос і спосіб вислову, і просить Йоана йому пробачити.

— Пробач мені, — сказав Теофіл, — я не мав права втрачати так владу над собою. Ти старий і знеможений, я повинен би це взяти до уваги. Пробач мені, ще раз прошу тебе. Але скажи мені, скажи мені ще раз, повідай спокійно і розважно про задум твій — ваш — Христа. Я слухатиму тебе з увагою і не буду перебаранчати. Повідай, що за войовники і що за здобувці прийдуть на зміну нам, римським вершителям, що за зброю вони носитимуть і на яких полях виграватимуть битви. Чи хочеш ти влити дух сили в науку Христову для слабких, а чи волиш ти сильних слабкими зробити, щоб зрівняти всіх людей під одним Богом? Я все хочу вислухати, я все хочу знати. Повідай.

І він присів на ослон. І Йоан раптом став як дитина, радісний і довірливий. Він уже не трусився, не гнівався, і очі його старечі поїняли золоте сяйво. І він враз заговорив з незвичайною округлістю, бо тепер у нього думка щасливо народжувалась у словесній сорочці.

— Ти слухатимеш мене? — промовив Йоан. — Я скажу тобі. Люди не рівні. Але вони рівнозначні. Ти заговорив про рівність, ти запитав мене, чи хочемо зрівняти? Не можна зрівняти, бо люди не рівні під Богом, один високий, другий низький, а третій розкарякуватий. Не рівні люди, ніхто й не каже про рівність. Але люди рівнозначні.

Він звів руки дотори і знов їх опустил. Він не хотів загубити свою думку, її бо вже переганяла друга. І він промовив швидко:

— Люди рівнозначні, це означає, що однаково варті перед Богом хто держави буде і хто горщики поливою вкриває, бо і там і там труд і терпець і наука і штука. Ти зрозумів мене? Люди рівнозначні. Один умілий у писанні, а другий у подорожуванні, один у говоренні, а другий у рільництві. Люди рівнозначні. І от хотів би я сказати —

Він глянув у вікно.

— — я хотів сказати — — Ти кажеш: здобувці й войовники, які, мовляв, войовники, які, мовляв, здобувці? Я тобі скажу: здобуство не має мети.

Теофіл глянув на нього.

— Добуство не має мети! — з запалом викрикнув Йоан. — Яка мета у здобустві? Що виграє світ, як один народ здобуде в іншого багатства і перетягне в свою сторону, пересуне їх у свою сторону, а тому народові лишить пустиню? Добуство — омана, мана і омана. Усі багатства світу сього від початку й до кінця обчислені, грабунком не додаси, ані віднімеш. Чи варто ж держави мостити, коли однак спадок по них не повиросте! Люди рівнозначні, і що з того, коли кесар земний, така ж людина, як і раби його, що з того, коли він заходиться налігачем нагинати та ламати та по-своєму калічити подібні, рівнозначні йому людські істоти? Що за здобуток для світу, коли один кесар нагинатиме народи на один взірець, а другий кесар приїде і вдарить його мечем, і сам перебере владу над народами, і заходиться нагинати їх на свій взірець, — що за здобуток для світу,

коли оте нагинання сліду по собі не залишає, хібащо кілька храмів та гробниць, а вони ж постоять якусь часинку та й собі геть піском підуть!

— Ти проти насильства? — спитав Теофіл, дивившись у вікно.

І Йоан так само дивився у вікно. І він обернувся до Теофіла, і голосно сказав:

— Я проти насильства? Ні, я стою за насильство! Ми дамо змогу кожному йти стежкою здобувства, але здобувства власної душі.

— Так! — вигукнув він, незвичайно жвавіючи від своєї думки. — Ми дамо змогу кожній людині ступати стежкою здобувства, бо ми стоїмо за насильство: за насильство над самим собою. Люди не рівні, бо один досяг уже влади над собою, а другий ще тільки посередині або й починає щойно свою стежку. Але люди рівнозначні, тож кожному дати свободу власною волею обирати шлях до самонасильства. Ось новий закон, ось нова його корогва вогненна: з усіх насильств ми дозволяємо самонасильство. Дайте кожній людині свободу, дайте якнайскоріше! Як повітря, потрібна вона їй для того, щоб коїти над собою насильство, щоб коїти його без сторонньої допомоги, щоб коїти самонасильство. Насильство людини над людиною — зло цього світу. Насильство людини над собою — благо і спасіння цього світу. Бо щоб врятувати світ, щоб не запався він у борні всіх проти всіх, щоб не запався у всеземному землетрусі, борімося всі за одне: за царство Боже у кожному. А це — тільки самонасильством.

І Теофіл глянув Йоанові у вічі.

— Я питаю тебе, — сказав він, — якщо весь світ наново створити беруть на себе обов'язок пророки, для чого ж тоді іншим людям, що не є пророками і не є християнами, для чого їм тоді гартувати себе, своє тіло, свою силу волі? Скажи мені це.

— Гай-гай! — скрикнув Йоан і навіть засміявся. — Гартувати тіло, силу волі! Ти кажеш: гартувати силу волі! Воля! Сила волі! Яка ж то сила волі, коли вона не втримує тебе, щоб не вдарити слабшого? А я тобі щось інакше скажу: сила волі насамперед на себе самого. Воля для того, щоб у собі храм створити, а не в іншому. Ти сам же порожній посуд, подбай у собі — куди ж берешся іншого нахилити?

Коли Йоан промовив, раптом сильне почуття залило Теофіла. Він затис кулаки, щоб не піддатись йому, але воно перематало. Він відчував теплоту власних повік, стільки живої крові кипіло в них. Він знав, що в цю мить може полюбити цього нещасного дідугана, полюбити на все життя, такий бо він стояв перед ним завершений, заокруглений, насуплений, найжачений, ласковитий. Тривало одну мить.

— Кажи бо далі, — мовив Теофіл.

— Так, казатиму далі, — відрік Йоан. — Що ще тобі сказати?

— Як валитимете Рим, як здобуватимете світ, де ті войовники, хто вони? Скільки вас, Йоане, — крихта! Жалюгідна крихта.

— Але усе із слова, з одного тільки слова.

— Таж слово ваше, Йоане, не може бути словом для всіх, навіть коли ректимете його у новому заповіті. Ти забуваєш, не тільки поодинокі люди високі й низькі, — це бо ти й сам казав, — але є й народи високі і народи низькі.

— Ага, народи! — сказав Йоан і лукаво посміхнувся.

— Так, народи. Один, — ти сам так казав, — покликаний держави творити, другий горщики поливати. Коли мене посадять до християнського храму і не дадуть здобувати, я перестану бути римлянином. А для мене це — перестати існувати.

— Народи, народи! — повторив Йоан. І все посміхався. — Я хотів тобі ще й про народи сказати, тільки забув, добре, що ти нагадав. Народи, Теофіле, народи! Народ це покликання, маєш правду. Народ це покликання. Але не тим народи різняться, що один вищий, а другий нижчий. Народи бо теж перед Богом рівнозначні. І різниця тільки в тому, котрий з них, народів, перший стане на стежку самонасильства. Те саме, що з поодинокую людиною. Народ це зерно злакове: тоді набуває цінности для світу, тоді чинний та діяльний для світу, коли приносить саможертву, коли сам розчинюється у своєму чині. Ми, юдеї, першими стали на путь оту, саме тому, — але тільки тому! — маємо слухати Бога в собі і нести його іншим.

Замислився Йоан і звів на мить очі вгору,

— Ми жили замкнені в собі, — мовив далі, — ми теж мали своїх полководців і теж мали своїх кесарів, уславили вони себе ділами перемоги та здобувства. Але нас били, нас узяли у полон, раз і вдруге, — добре робили, що нас били, бо щойно зрікшися храму на святій горі, стали ми народом. Народом не для себе, народом для світу, народом-словом, що розсаджує і творить, і розсаджує, і творить.

— А інші народи? — спитав Теофіл.

Його мить уже минула.

— Ти не розумієш, — сказав Йоан, і спинився, і глянув на нього. — Ти не розумієш. Нема інших народів, бо юдеї уже не юдеї супроти грека, і не юдеї супроти картагенянина. Така бо наша Європа завтрішня: нема юдеїв, є Європа, є народи, що зливаються і перемішуються, і в кожному з них часточка юдейського слова, слова справедливости, і кожен з них рівнозначний, бо живе словом юдейським, словом справедливости. І юдеї вмирають у народах, і оживають у них для вічности, коли ті народи, своєю чергою, вмиратимуть, щоб оживати для вічности у ще наступних. Ось що таке народ, Теофіле. І ви, римляни, лиш тоді почнете жити в людстві, коли розпливетесь і розтечетесь по жилах прекрасного нашого витвору.

— То й є Європа? — промовив Теофіл замислено.

— То й є Європа. Ти питав мене, що таке Європа. То й є Європа. Перемішання народів на розсадженій землі імперії, нова людяність у Христі.

— Царство Боже на землі? — сказав Теофіл, ледь-ледь усміхнувшись.

Його мить уже минула.

— Царство Боже на землі, — сказав Йоан, осяяний новою своєю думкою. — Царство Боже на землі. А в те царство вступаючи, кожен вільний на своїй стежці. Ти питаєш, де наша зброя? Проповідь, Теофіле, проповідь. Проповідь свободи. Ми звільнимо людину від тягара обрядів і від фарисейської молитви. Одне лиш слово, і церква у слові, а не у храмі, і молитва у слові, а не у виставах. Свобода, всім свобода.

— А в те царство, — говорив далі Йоан, переслідуваний думкою, — а в те царство Боже входити всім вільно, кожному своєю стежкою, бо кожна людина, хоч яка висока вона виросла — і хоч як, набіло чи начорно її шкіру пофарбовано, — бо люди рівнозначні, і народи рівнозначні.

— І все ж таки кесар білий! — швидко сказав Теофіл, і думка вихопилася в нього несамохіть.

А Йоан нараз засміявся, ніби чекав тих слів, засміявся так задьористо і так по-дитячому.

— Білий, білий! — загукав він. — Ага, ага, ач, який ти! Білого тобі кесаря, що? Ще й довкілля його біле, з білого мармуру січене, що? А чорного не хоч? Не хочеш чорного кесаря? Будуть, будуть ще вам чорні кесарі, чорні кесарі над Римом! Будуть темношкірі й кучеряві, будуть і юдеї-кесарі над Римом. Ач, які ви, войовники та збройники! Не хочете чорного, бо негарний? Не за, зразками гелленської краси? А ми от візьмемо, усі зразки краси вам та й переколошкаємо!

І Йоан реготався далі, світло й щасливо, реготався, і йому дуже подобалось, як він жартує, і він просив у думці Бога дарувати йому жартівку, а й заодно просив Бога у думці дарувати йому, що гнівався перед тим так негідно, просив у Бога прощення за лють свою надлюдську, і все реготався сильнодуже, тож Теофіл і собі усміхнувся, хоч і чудно було йому чути таке з уст праведника. А Йоан трайливо далі картину розвивав-розгортав:

— Ми розсадимо геть взірець ваш краси, розсадимо вцент, бо мільйони потвор справедливо бути красунами воліють, мільйони потвор на обширі миротворення римського.

Тяжко й незграбно латинською мовою таку назву вимовивши, Йоан казав далі, і жилки на лицях йому вияскривились від сміху:

— Так, ми, чорненькі, кучерявенькі, низькорослі, брудношкірі, клецоногі, каракатенькі й волохатенькі, ми не допустимо, не дозволимо, щоб нас уважали за потвор, за нелюдів тому тільки, що не маємо римського носа, що не римське наше обличчя, коли дивитись на нього збоку. Взірець краси — Христос, Теофіле. Поставимо вам Христа, моліться на темне його обличчя, будьте, як він, старайтесь бути, як він.

— Теофіле, — гукнув він нараз. — Таж ви самі вже собі чорних

цісарів настановлюєте! Доміціян — третій мужик на Палатині — — мужик — — мужик — —

Йоан уже не сміявся. Він так дорого купував кожну веселоц болючим лоскотом у грудях, трясінням тіла віддячувався. І Теофіл зачехав, поки він перекашляе, і тоді сказав так:

— Ти жартував, добре. Та тепер скажи мені: буде перемішання народів, сказав ти, буде нова людяність у Христі. Але що, коли Європа ваша схибить? Що, коли й вона піде шляхом розподілу на нові народи, і на нові суспільні стани в народах, піде шляхом, що принесе збагачення для одних, а злидарство для других, піде шляхом, яким ішли до цього часу всі держави, — тобто, на мою думку, єдино властивим для всякої людської спільноти шляхом, — що тоді? Скажи мені ще й це.

І Йоан глянув на нього, і запитав коротко:

— А ще що?

— А ще що? — перепитав Теофіл. — А звісно, що. Багатство одним, нужда другим, заколоти всередині, а щоб їм запобігти — війни між народами. І от, уяви собі, починає твоя Європа воюватися, сама з собою воюватися, народи Європи одні на одних у похід виправляються — що тоді?

І знову коротко відрік Йоан:

— Що тоді? Тоді ми знищимо і її, як Рим.

— Як же ви знищите її, ваш витвір? — жваво озвався Теофіл.

— Варвари будуватимуть Європу, — мовив Йоан, подумавши, — варвари за нашим задумом — —

— За вашим — за юдейським задумом?

— О ні, то не буде вже юдейський задум! Уже тепер він не юдейський, уже тепер юдейство тільки зерно у ньому, і зерно розчинене. Громадянство любови, он хто винахідник задуму. Всі тут народи в ньому, в громадянстві, від кожного є в ньому, і від римлян теж будуть, і вже є. Громадянство любови.

— А варвари?

— Варвари прийдуть свіжі. А тоді й вони прилучаться до громадянства.

— І далі що?

— А далі так, як ти казав. Коли Європа схибить, нові прийдуть варвари. І таки по-нашому вчинять. Коли Європа схибить, вона загине, як Рим.

— Таж Рим ще стоїть! — дещо голосно вигукнув Теофіл. І він знову несамохіть дав прорватися досаді. — Рим ще стоїть, і не знати, як довго ще стоятиме, а ти говориш про нього як про минувшину. Це ж бо я тільки, осібна людина, коверзливий та примхуватий син Риму, стою тут та й слухаю твоїх — ну, скажімо, пророцтв. Сам же він, Рим, адже ж не слухає тебе, а дивиться вперед, повен сил, обтяжений завданнями, наважений, упевнений.

Але таки почув Теофіл римлянин з уст Йоана пророцтво, і пророцтво вирвалося з уст, та не з уст Йоанових, а з того місця, де сходить сонце, і неслося воно не до міста Риму, а до того місця, де сонце западає, і звучало воно так:

— Упаде наваженість, упаде впевненість. Упаде все, і знищено буде все — щоб чисте поле було для вселюбови. І ота любов усеосажна — то й є зброя наша найстрашніша, що валить, що подолує імперії, та зброя, що шлях уготовує царству Христовому на землі. Начувайся, римлянине. Зважай на цю зброю. Вона бо тебе й знищить для життя вічного.

І сливе з ненавистю запитав Теофіл:

— Та чи ж любиш ти мене справді, Йоане, ти, праведнику християнський?

І сливе з розпачем вигукнув Йоан у одвіт:

— Я люблю тебе, птице висока. Я люблю тебе, орле криластий. Я люблю тебе, чи хочу я того, чи ні.

ШОСТА ІНТЕРМЕДІЯ

Я знесилився, я знемігся, я читав тебе. Але як можеш ти це читати, коли й мені анікто не розтлумачив? Розтрощено передню тьму, а за нею ще тьма. Я дивлюсь і кажу: біло. Як і гординя коло себе. Що скажуть тобі вступи мого ества? Посмієшся та й підеш до щоденних наїдків. Ти не бачиш мене за молоком запони, а я бачу тебе, тільки сказати не вмю. Прорвись до мене, спочинь, вимовимо. Не хочеш? Прорвись до мене, кажу. Не хочеш? Біло тобі там? Нехай буде біло. Заждемо, аж нагряне. Ще не збагнено нами. Безодня тепла, але ніби ота пустопляшка. Без жодних посудів прийшли на край. Безодня тепла, але без руху.

ШОСТИЙ ЩАВЕЛЬ

— З мене досить, — сказав Теофіл, і підвівсь, і ступнув наперед. — З мене досить, Йоане. Я все збагнув до кінця, чого хочеш ти, чого хоче, як твердиш, ваш Христос. Ти говорив, і я тебе слухав, я говорив, і ти мене слухав. Ми сказали один одному стільки, скільки можуть сказати двоє людей. Час іде. Тобі треба вершити твій день, мені треба вершити мій. На якусь мить наші дні перехрестились, і я пережив мій день з тобою, і відтепер стежки наші знов розходяться, і кожний з нас іде так, як визначила йому доля його і його вдача. Стежки сплелись і розплелись. Прощавай.

І він, стримуючися, щоб не виявити наочно свою відразу, вийшов

з напівтемного мешкання, з його задужи, з тієї нестерпної теплої задужи, що її Йоан любов'ю називав, і він перейшов довгим покоем, що розділяв клітини, де животіли в півтемр'яві в'язні, і піднявся сходами, кивнув вартовому, і дав йому дрібну грошину. І вийшовши Теофіл на повітря, вражений був силою соняшного саява, вражений був тим, скільки у цій розпеченій спеці прозорой, сливе холодної свіжости, і він побачив, що Люцілій сидить там, де він його полишив, сидить у вінку, що його сам собі сплів у міжчасі, і у вінку променів, що над ним самохіть сплелися, сидить, гріється на сонечку, такий собі просто радісний, гріється і мріє, милий, жирний, ячмінний юнак Люцілій.

І все було на місці, усе на місці, і нічого не було знищено, все було так, як він полишив, усе було тут: і море, і піски, і небо, і ніяких знаків на небі не було, які віщували б знищення Риму, і римські вояки, вартові імперії були тут так само, були з плоті й крові.

— Закінчилась розмова? — спитав його Люцілій і підвівся.

— Яка розмова? — сказав Теофіл, дивившись на море.

— Розмова з праведником. Відбув день із праведником?

— Так, відбув. З мене досить.

— Що скажеш про нього?

— Старий жид, — сказав Теофіл. — Старий смердючий жид.

І вони відійшли вдвох від будинку в'язниці, і підійшли до намету зверхника над в'язнями, і зверхник вийшов і спитав Теофіла:

— Чи вже закінчилась ваша розмова, пане?

— Так, закінчилась, — сказав Теофіл, і, обернувшись до Люцілія, промовив: — Ми постоїмо хвилину тут, нехай побачимо, як ітиме він до праці.

Тоді зверхник звів угору кострубаті брови і запитав:

— Хіба, пане, ти не наказав звільнити його на цілий день?

І Теофіл відрік:

— Я роздумав. Не хочу втручатися в порядок долі. Коли він істинно праведник, він винесе уділ свій поза моєю допомогою.

І римляни стали остеронь.

— Так я дам його до нічної зміни, — сказав тоді зверхник. — Не працювавши повний день, наздожуйте уночі.

І глянувши на сонце та побачивши, пора вже лагодити невільників до нічної зміни, він видав наказ про те.

А Теофіл зійшов на пригорок із кущами, пригорок, де визирали з-під трави зуби голих кам'яних шарів, і Теофіл вивів за собою супровідника, і стояв як тріумфатор, що під ним долі посувається валка бранців. І раби виходили жалюгідні, один по одному або невеличкими гуртами, і вартові розважались на їхніх потилицях і на їхніх задах, розважались тупими, а то й гострими кінцями списів, також носачами черевиків і коліньми. Лиш деяких вони милували, виділяли з-поміж злиденного середовища, тих, що вислужувались, тих, що під-

лабузнювалися, — цих вони й годували краще. І особливо вирізнявся з-поміж них один вибитний, молодецький, він увесь вислужувався особливо, вислужувався на своїх товаришах, і коли наостанку вивели з в'язниці Йоана, цей гукнув до нього:

— Янголові Ефеської церкви напиши!

І зареготали кругом, чисто коні на водопої, і ще один вислуженець запитав:

— Йоане, а до Ефесу поїдеш?

І Йоан не глядів на нього, очі вділ, але не мав у голосі гніву, а сказав просто й тихо:

— Та, мабуть, поїду. Треба поїхати.

— Напиши янголові Ефеської церкви! — гукнув той молодецький, і нову заіржали-зареготались.

І тоді зверхник, широко сміючися, крикнув:

— Кожен бере деревину до кріплення, ніхто не йде порожняком!

І він ударяв злегка по потилиці тих із підлеглих, хто ще роздумував над його наказом, і так само заходилися робити його помічники. І дуже воно жвавило працю, і кожний невільник уже крехтав під деревиною, що крила його від світу, і ніс її як міг, і дехто падав, але тих піднімали тупими, а то й гострими кінцями списів, носакми черевиків та коліньми.

І Йоан теж підтягнув свій очкур, і взявся до деревини. Але зверхник сказав йому взяти більшу, і Йоан узявся до більшої. І в тій хвили, коли він нагинався, випала в нього табличка з записом, відв'язалася під халамидою, і він заходився її піднімати, але це відразу не далось, і він шкрябав пальцями землю, щоб ухопити її у жменю, і табличка лежала на землі пласка, прикипіла, і трудно, майже неможливо було її вхопити, від землі відірвати. І тоді зверхник із зеленою ненавистю в очах ступив до Йоана і тяжко вдарив його по нагнутій потилиці, туди, де мозок, туди, де мислі, щоб запаморочилися, щоб виздыхали, і Йоан слова не промовив, йому пощастило вже вхопити табличку, — але він не мав часу прив'язати її назад під халамидою, тому він тримав її у жмені, коли валив собі деревину на плече, і тому трудно було навалити деревину на плече, і ще кайдани заважали, кайдани, що їх знімали з в'язнів тільки під землею, для праці у копальні, і тоді зверхник ще раз ударив його долонею по потилиці, і ще раз, і ще раз, і він при тому то сатанів, то реготав, примовляючи: ух, ти, старенький мій, і бив його долонею по потилиці, де мозок, де мислі, і бив його носакком черевика в зад.

І Йоан так ішов під деревиною, тримав її руками, і в одній руці затиснута була табличка з записом, і віск на ній міг розтанути від сонця, і від поту руки, але що міг він вдіяти, і він ішов під деревиною, колись високий, тепер сухенький, колись добре в тілі, тепер самі жили, колись красно вроджений, тепер із повіками білого каменя, і йшов він так, ніби от-от упаде, але йшов і не падав.

І він пройшов з деревиною попри Теофіла, що стояв на пригорку, пройшов, гнаний носакон зверхника, і він дивився вділ, і він затискав у жмені при деревині табличку, і він старався не дуже тиснути, щоб не розтанув на ній віск від поту руки, і він пройшов повз Теофіла, і випнуті були його вилиці, і висіла під носом прозора крапля.

День праведника хилився на захід.

І тоді Теофіл промовив на пригорку:

— Ходім, Люцілію, далі нічого вже цікавого.

І вони зійшли з пагорба, і привітали римського зверхника, здорового й здоровенного бітинця, на прощання, і він повітав їх римським вітанням, і вони пройшли повз варту, і вийшли на свою дорогу назад, і пішли дорогою, назад, до корабля.

І Теофіл ішов як тріумфатор обіч із своїм наближеним, і вони ступали широко дорогою, як ступають тріумфатори після виграної в далекій країні битви.

СЬОМА ІНТЕРМЕДІЯ

І я подолав. Зберіться в турток навколо мене, віра ваша вас піднесе над порожнєвою. Велике рожеве каміння, випорох, плавало у порожняві, ледь-ледь коливалося, а оце аж заворушилося, вітер повз нього пішов. Чи здається нам, чи справді воно так? Вітер — віра. Дивіться: було порожньо-порожньо, а ось навіяло повно. Чи з димів твоїх вивівається, з мозку твого творчого? Так відповідаймо їй, життєдайній порожнечі. Подумайте лишень. Заглибтесь у каєття, щоб стояв я твердо, щоб не хитавсь, не розпадався. Мудро підімо, і краплини мозку зберуться оболочком. В оболочці глузд, глузд і розуміння. Так само від праці поту. Мудро підімо. Станьмо навколо мене, станьмо навколо нього, гей, ніякий розрух світу вас не розжене, не розпорошить. Звучатиме само, бо звучало й звучить. Нехай же у вашому глузді теж звучить, і повно вашого глузду буде, і від вашого глузду звучатиме. І не спиняйтесь, не спиняйтесь, не спиняйтесь.

ЕПІЛОГ

Римлянам подано мотузяну драбину.

Допомагаючи один одному, видерлись вони на поклад корабля, і стали коло поруччя, а корабельники заходилися витягати котву з води, і вони лагодили вітрила, корабель уже відпливав, він чекав був тільки на двох римлян.

Сонце червонішало, бо й справді сорому вдосталь уже воно наїлося.

Теофіл дивився на острів, на спустілу пристань і на ринок, на будівлі долишні і на будівлі нагірні, на кипариси, на в'юнкі стежки по схилах. Де-не-де ходили люди на острові, маленькі і червоні, Теофіл дивився на них, і тоді собі на пальці, він думав, треба зійти наниз, там вимити їх, вони бо добре почорніли за ніч, за день.

— Рим, мабуть, таки впаде, — сказав Люцілій.

— Що ти говориш, Люцілію? — сказав Теофіл.

— Ййбо, не витримає.

— Ой витримає!

— Ййбо, не витримає.

— Ой витримає!

— Германці вже дали відчути.

— То був випадок.

— Про мене, випадок.

— Ми опановуємо Схід.

— Втрачаючи Захід.

— Ми опановуємо Понт Евксинський.

— Щоб у ньому остаточно розплистись.

Корабель уже плив під усіма вітрилами.

Корабельники працювали вітрилами, і керманічі працювали стерном, пильно й поважно вдивлявся ватаг на підвищенні, вдивлявся у дальнє червоняве сонце, вдивлявся і думав, може бути знову ніч буря, є ознака хуртовини, що несеться ще поза обрієм, несеться і може ви- нестися ззаду, в тил кораблеві, в його вітрила. І корабельники приходили і пробігали покладом, рухані покликами ватага. Корабель плив під усіма вітрилами.

— Германці мене не страхають, — сказав Теофіл.

— Це дуже добре, — сказав Люцілій.

— Я хотів би достеменно знати тільки одну річ.

— Саме?

— Чи справді був Христос?

— Звичайно, був.

— Ні, я не про Ісуса людину.

— А про кого?

— Я не про Ісуса навіженого юдея.

— А про кого?

— Я про Христа, про всеязичне слово.

— Був такий Христос.

- Ти жартуєш, Люцілію?
— Був такий Христос. Був і є.
— Де він був?
— Та як же, ми його щойно бачили.
— Ти жартуєш, Люцілію?
— Звичайно, бачили.
— Де ми його бачили?
— Та хоч би в тому старому.
— В Йоані?
— Та хоч би і в Йоані.
— В його слові?
— І в його ділі.
— Невже ти вважаєш його діло чинним?
— Христос народжується і вмирає і воскресає щохвили.
— Для всіх?
— Либонь таки для всіх.
— І для римлян?
— Та либонь таки й для римлян.
— І той чин що — милосердя?
— Милосердя. Оте, що скорює людину самій собі.
— Але римляни скорюють інших і здобувають землю.
— Христос скорює себе і здобуває небо.
— Отже, і людей?
— І людей.
— Усіх?
— Усіх.
— І римлян?
— І римлян.
— Добре, Люцілію. Тільки не мене.
— І тебе так само, Теофіле.
— О ні! Мене ні.
— Чому це тебе ні?
— Від цієї хвилини я все забуваю.
— Не забудеш.
— Забуду, я нічого не бачив, нічого не чув.
— Не забудеш.
— Чому не забуду?
— Твоє ім'я стоїть на початку писань Луки, Теофіле.

- Так я витру своє ім'я з тих книг.
- О, не витреш!
- Чому не витру?
- Не витреш, не затреш, Теофіле. Так і перейдеш у переказ.
- Ті книги є ще в моїй римській книгозбірні.
- Ти ніколи вже не повернешся до Риму.
- Але я не хочу в переказ, я хочу голої правди!
- Переказ виправдає свою правду.
- Але я все таки напишу свою правду.
- Що ти напишеш?
- Що було, що я чув, що бачив сам.
- Не повірять.
- Чому не повірять?
- Люди прагнуть переказу.
- Отже, Христос був?
- Був Христос, Теофіле.
- І що — був новонавернений патрицій?
- Так, і був новонавернений патрицій.

Тоді Теофіл глянув на багряні хвилі, вгорі і долі, що полишилися по втечі сонця, і острів підносився обіч, острів Патмос, він поволі нурився у воду, а в надрах трудилися люди, одна велика у дожджданні людина. І Теофіл римлянин був наодинці з голою своєю правдою, він один болюче дознавав її, що падає знічена, падає боком перед правдою сотень і тисяч і мільйонів і мільярдів. Трудний стояв перед ніччю римлянин Теофіл на покладі корабля.

Корабель плив до Мілету.

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

5 (29)

ТРАВЕНЬ 1963

РІК ВИДАННЯ ТРЕТІЙ

МЮНХЕН

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

6 (30)

ТРАВЕНЬ 1963

РІК ВИДАННЯ ТРЕТІЙ

МЮНХЕН